

**ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ**

**ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗΣ & ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ**

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΛΑΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΡΗΣ
(Α.Μ 17523)

*Διπλωματική εργασία που κατατίθεται ως μέρος των απαιτήσεων του
Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Πολιτική Επιστήμη &
Κοινωνιολογία*

Επιβλέπων Καθηγητής: Λυριντζής Χρήστος

ΑΘΗΝΑ, Σεπτέμβριος 2019

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	1
Εισαγωγή	3
Η θεωρία του Ernesto Laclau	4
Η αλυσίδα ισοδυναμίας	4
Ο ηγέτης	5
Ο λαϊκισμός ως διαχωριστική γραμμή μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Αριστεράς.	7
Η ανάλυση του Ελεφάντη	
Αναλύοντας την Ελλάδα της Μεταπολίτευσης	8
Αναλύοντας το ΠΑΣΟΚ	9
Ο λαϊκισμός ως σύμπτωμα της ημιπεριφέρειας- Η ανάλυση του Ν. Μουζέλη	18
Ο Ν. Μουζέλης και η ένταξη των μαζών στην Πολιτική	18
Οι μέθοδοι ένταξης στην ημιπεριφέρεια	19
Ο λαϊκισμός ως τρόπος πρόσληψης και παρουσίασης της πολιτικής πραγματικότητας	22
Η ανάλυση του Χ. Λυριντζή	
Το θεωρητικό πλαίσιο	22
Η εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ	23
Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα	27
Η ανάλυση του Δ. Χαραλάμπη	
Οι καταβολές του λαϊκισμού	27
Ο πρώτος δικομματισμός και τα προβλήματα του Μεσοπολέμου	29
Η λειτουργία του εμφυλίου πολέμου	31
Το μετεμφυλιακό κράτος	32
Δικτατορία, Μεταπολίτευση & λαϊκισμός	33
Κ. Σημίτης και λαϊκισμός	36
Εθνικο-λαϊκισμός-Η ανάλυση του Αν. Πανταζόπουλου	39

Το θεωρητικό πλαίσιο	39
Η σημασία της δεκαετίας του '60 και των Ιουλιανών	
Η Μεταπολίτευση	41
	43
Ο λαϊκισμός ως κάτι καινούργιο-Η ανάλυση του Γ. Σταυρακάκη	46
Η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ και η ανάλυση του Γ. Κατσαμπέκη	49
Επίλογος	52
Συμπεράσματα	54
Βιβλιογραφία	56

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η εξέταση της πορείας της έννοιας του λαϊκισμού στην Ελλάδα. Καθώς ο στόχος της εργασίας είναι να παρακολουθήσει την θεωρητική πορεία μια έννοιας και όχι να την ορίσει, κρίθηκε ότι μια διεύρυνση της έρευνας πέραν της Ελλάδας περισσότερο θα δυσκόλευε την εξαγωγή συγκεκριμένων συμπερασμάτων παρά θα βοηθούσε.

Η ιδέα για την εργασία αυτήν προήλθε από την συχνότατη χρήση του όρου λαϊκισμός τόσο σε καθημερινό επίπεδο όσο και σε επιστημονικά άρθρα και βιβλία, δίχως όμως τις περισσότερες φορές να γίνεται σαφές τι εννοεί ο καθένας με τον όρο αυτό. Παράλληλα, ο λαϊκισμός είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται με μεγάλη ευκολία για πολύ διαφορετικές μεταξύ τους περιπτώσεις.

Η βιβλιογραφία γύρω από το λαϊκισμό ακόμα και με τους περιορισμούς που τέθηκαν είναι αρκετά διευρυμένη. Στην παρούσα εργασία έγινε επιλογή συγκεκριμένων ανθρώπων, που ο καθένας με τον τρόπο του κρίθηκε ότι έχουν ειδικό βάρος για την έννοια του λαϊκισμού στην Ελλάδα. Έγινε μια προσπάθεια να επιλεγούν Έλληνες θεωρητικοί που ο καθένας παρουσιάζει μια ξεχωριστή και πρωτότυπη προσέγγιση του λαϊκισμού. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η παρουσίαση του Ernesto Laclau, η οποία κρίθηκε απαραίτητη γιατί όλα τα κείμενα που παρουσιάζονται έχουν σημεία αναφοράς στη θεωρία του Laclau για το λαϊκισμό.

Καθώς, ο σκοπός είναι η αποτύπωση της πορείας της έννοιας του λαϊκισμού, έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν οι θεωρητικοί και τα κείμενά τους με χρονολογική σειρά, παρ' όλο που σε κάποιες περιπτώσεις οι εκδόσεις των κειμένων μπορεί να έγιναν σε επόμενο χρόνο.

Η θεωρία του Ernesto Laclau

Όλοι όσοι έχουν ασχοληθεί με το λαϊκισμό στην Ελλάδα, έχουν κοινό σημείο αναφοράς τη θεωρία του Ernesto Laclau. Ο Γιάννης Σταυρακάκης υπήρξε και μαθητής του Laclau στο Essex. Παρόλο που η παρούσα εργασία είναι αφιερωμένη στην έννοια του λαϊκισμού στην Ελλάδα, κρίνεται ότι λόγω της επιρροής και του βάρους που άσκησε η θεωρία του Laclau για το λαϊκισμό στην Ελλάδα πρέπει να γίνει τουλάχιστον μια συνοπτική αναφορά στο θεωρητικό σχήμα και τον τρόπο με τον οποίο ορίζει ο Laclau τον λαϊκισμό εν γένει.

Η Αλυσίδα ισοδυναμίας

Στο Laclau η βάση όλης της θεωρίας του είναι το άτομο. Το άτομο όχι ως φυσική οντότητα, αλλά ως κοινωνικό ον, και η έκφραση του ατόμου στην κοινωνία γίνεται με τη διατύπωση αιτημάτων. Η βάση λοιπόν του επιχειρήματός του είναι το μεμονωμένο κοινωνικό αίτημα. Τα διάφορα ξεχωριστά μεμονωμένα κοινωνικά αιτήματα αρχίζουν να συνδυάζονται μεταξύ τους. Ο συνδυασμός των ξεχωριστών αιτημάτων δεν γίνεται βάσει του περιεχομένου τους, αν ζητάνε δηλαδή το ίδιο πράγμα, αλλά βάσει της φύσης τους ως ανεκπλήρωτα αιτήματα απέναντι σε κάποιον άλλο. Το αίτημα ξεκινάει με τη μορφή της αίτησης/παράκλησης (request) και στην περίπτωση που δεν ικανοποιηθεί μετατρέπεται σε διεκδίκηση (claim). Αρχίζει να συντελείται μια διχοτόμηση στην κοινωνία ανάμεσα στα αιτήματα και σε αυτόν στον οποίο απευθύνονται. Τα αιτήματα αρχίζουν να δημιουργούν μια αλυσίδα ισοδυναμίας μεταξύ τους στηριζόμενα στην φύση τους και στην αντίθεση τους έναντι αυτού στον οποίο απευθύνονται. Δημιουργείται το παράδοξο να χρησιμοποιείται ταυτόχρονα η ιδιότητα της ομοιότητας με αυτήν της αντίθεσης για τον ίδιο σκοπό.

Το τελευταίο βήμα για τη δημιουργία του λαού είναι η ένταξη της αλυσίδας αυτής 'υπό την σκέπη' ενός συστήματος νοηματοδότησης. Η αλυσίδα ποτέ δεν απαρτίζεται από το σύνολο του πληθυσμού μιας κοινωνίας, καθώς αφενός πρακτικά μοιάζει δύσκολο έως αδύνατο, ενώ θεωρητικά αν ήταν το όλο τότε δεν θα υπήρχε εξαρχής διχοτόμηση εντός της κοινωνίας. Το μέρος όμως που απαρτίζει την αλυσίδα αυτοπροσδιορίζεται ως όλο, ως λαός δηλαδή, χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα σλόγκαν που χρησιμοποίησε το ακροδεξιό γερμανικό κόμμα PEDIGA «Wir sind das Volk», (εμείς είμαστε ο λαός). Έτσι, όταν κάποια στιγμή υπάρξει μια διατάραξη¹ στην

¹ Ο ακριβής όρος που χρησιμοποιεί ο Laclau είναι dislocation του οποίου η κυριολεκτική μετάφραση στα ελληνικά είναι εξάρθρωση. Προτιμήθηκε ο όρος διατάραξη καθώς η λέξη ορίζεται στα αγγλικά ως 'disturbance from a proper, original, or usual place or state', διατάραξη από το ορθό, αρχικό, ή συνηθισμένο μέρος ή κατάσταση.

κοινωνία, όπως η οικονομική κρίση του 2008, αρχίζει να διαμορφώνεται ανταγωνιστική διχοτόμηση μιας κοινωνίας ανάμεσα σε «ανεκπλήρωτα κοινωνικά αιτήματα , από τη μία πλευρά, και μια απαθή εξουσία από την άλλη»². Τα αιτήματα που απαρτίζουν την αλυσίδα ισοδυναμίας είναι διαφορετικά μεταξύ τους ως προς το περιεχόμενό τους. Τα αιτήματα στο Laclau ποτέ δεν σταματούν να χάνουν την πρωταρχική τους ιδιότητα και τη μοναδικότητά τους. Οι διαφορές αυτές αποτελούν αποσυνδεδετικό παράγοντα. Για να αποφευχθεί η διάλυση της αλυσίδας είναι αναγκαία η κατασκευή μιας νέας ταυτότητας, που θα ενώνει, καθώς ταυτόχρονα και η ανασκευή του αντιπάλου, που θα συσπειρώνει· σε διαφορετική περίπτωση οι ενώσεις της αλυσίδας θα χαλαρώσουν και σιγά σιγά θα διαλυθεί στα εξών συνετέθη, «αυτό που ήταν απλώς ένα μέσο μεταξύ αιτημάτων τώρα χρειάζεται μια δική του συνοχή»³. Καταλυτικός παράγοντας στην διαδικασία κατασκευής αυτής της νέας ταυτότητας όσο και στην κατασκευή και ενίσχυση των αλυσίδων ισοδυναμίας είναι τα κενά σημαίνοντα.

Το κενό σημαίνον είναι ένα σημαίνον με ένα ασαφές, πολυποίκιλο, μη συγκεκριμένο, ή κάποιες φορές μη υπαρκτό σημαϊνόμενο. Ένα κενό σημαίνον εκλαμβάνεται διαφορετικά από διαφορετικούς ανθρώπους. Κενά σημαίνοντα μπορεί να είναι έννοιες όπως λαός, ελπίδα, δημοκρατία, ελευθερία κ.α., μέσα από την επίκληση των οποίων κατασκευάζεται μια κοινή ταυτότητα, παραμερίζοντας προσωρινά τη διαφορετικότητα των αιτημάτων. Ο ηγέτης είναι το φυσικό κενό σημαίνον που λειτουργεί ως συγκολλητικός παράγοντας της αλυσίδας ισοδυναμίας.

Ο ηγέτης

Η αλυσίδα ισοδυναμίας είναι το άθροισμα των μερών της, προκειμένου να διασφαλίσει την ενότητά της πρέπει να γίνει κάτι πέρα από αυτό. Με κάποιο τρόπο αυτό το ετερογενές σύνολο πρέπει να βρει ένα σημείο αναφοράς για να το ενώσει, αυτόν το ρόλο τον επιτελεί ο ηγέτης. Ο ηγέτης βρίσκεται πέραν της αλυσίδας ισοδυναμίας, δεν είναι ένα αίτημα που καταφέρνει να επιβληθεί έναντι των άλλων. Είναι ένα κενό σημαίνον στο οποίο βρίσκει έκφραση ο κάθε κρίκος της αλυσίδας ξεχωριστά και που μέσω της αναφοράς σε αυτό ενώνονται οι κρίκοι.

Ο ηγέτης αποτελεί τη φυσική έκφραση της αλυσίδας ισοδυναμίας. Καθώς η αλυσίδα ισοδυναμίας αποτελεί ένα θεωρητικό σύνολο, το οποίο κατ' όνομα παρουσιάζεται ως μια οντότητα, και που από ένα σημείο μπορεί αυτή και μόνο η ύπαρξή της να κρατάει τους κρίκους μεταξύ τους καθώς η διαφορετικότητα των αιτημάτων αρχίζει να υπερισχύει της ομοιότητας που

² Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso. Σελ. 86.

³ Ο.π., σελ. 93.

τα έφερε εξαρχής κοντά. Έτσι, «η λογική της ισοδυναμίας οδηγεί στη μοναδικότητα, και η μοναδικότητα στην ταύτιση της ενότητας της ομάδας με το όνομα του ηγέτη»⁴. Ο ηγέτης δηλαδή ως φιγούρα, αποτελεί το σύμβολο μιας «μυθικής ολότητας»⁵ της αλυσίδας ισοδυναμίας.

Ο ηγέτης πιο πολύ προσπαθεί να συγκεράσει τα μεμονωμένα αιτήματα, που μπορεί να είναι από διαφορετικά έως αντιφατικά, παρά τα χειραγωγεί. Η λήψη ή μη μιας οποιαδήποτε απόφασης μπορεί να προκαλέσει την αποκόλληση κρίκων από την αλυσίδα ισοδυναμίας, όπως συνέβη με το παράδειγμα του στρατηγού Boulanger που αναφέρει ο Laclau. Η αναβλητικότητα του ηγέτη στη συγκεκριμένη περίπτωση άρχισε να επιφέρει τη διάλυση της αλυσίδας ισοδυναμίας που είχε δημιουργηθεί. Ταυτόχρονα όμως, στο ίδιο παράδειγμα φαίνεται και η σημασία της ύπαρξης της ηγετικής φιγούρας. Κάτω από τον ίδιο άνθρωπο συνασπίστηκαν από βασιλικοί, δημοκρατικοί έως και νοσταλγοί της κομμούνας του Παρισίου. Με την αποχώρηση από το κάδρο του ηγέτη υπήρξε άμεση διάλυση και της αλυσίδας ισοδυναμίας.

⁴ Ο.π., σελ. 100.

⁵ Ο.π., σελ. 116.

Ο λαϊκισμός ως διαχωριστική γραμμή μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Αριστεράς.

Η ανάλυση του Ελεφάντη

Η έννοια του λαϊκισμού εισάγεται στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης από δύο θεωρητικούς της Αριστεράς, και συγκεκριμένα από τους Άγγελο Ελεφάντη και Μάκη Καβουριάδη που γράφουν το φθινόπωρο του 1977 στο περιοδικό ο Πολίτης το άρθρο «ΠΑΣΟΚ: λαϊκισμός ή σοσιαλισμός»⁶. Οι δύο θεωρητικοί προσπαθούν να οριοθετήσουν το χειμαρρώδες φαινόμενο ΠΑΣΟΚ, να θέσουν διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε αυτό και την ‘παραδοσιακή’ Αριστερά (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσ.) και στην προσπάθειά τους αυτή ο όρος που χρησιμοποιούν είναι η έννοια του λαϊκισμού.

Στο νέο ουσιαστικά πολιτικό τοπίο που έχει προκύψει μετά την ισοπέδωση του προηγούμενου από την επταετή δικτατορία, το ΠΑΣΟΚ είναι ένα πρωτοεμφανιζόμενο πολυσυλλεκτικό κόμμα, που μεταξύ άλλων δηλώνει μαρξιστικό, αλλά όχι λενινιστικό. Το σύντομο παρελθόν του δεν έχει δώσει τη δυνατότητα να γίνουν θεωρητικές προσεγγίσεις και αποτιμήσεις γι’ αυτό από τους αντιπάλους του. Αυτό του δίνει την απόλυτη ελευθερία της αυτοτοποθέτησης στον άξονα Δεξιάς Αριστεράς. Εν συντομία, είναι ένα κόμμα που έχει τη δυνατότητα να δηλώνει ότι θέλει δίχως να μπορεί να του ασκηθεί συγκεκριμένη κριτική, καθώς το μόνο που υπήρχε στην αρχή ήταν λόγια δίχως πράξεις, θέμα συνέπειας ως προς τα ίδια τα λόγια δεν υπήρχε. Τα συνθήματά του πολλές φορές είναι πιο ριζοσπαστικά στα πλαίσια της εποχής και από αυτά της Αριστεράς. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται με πολύ ξεκάθαρο τρόπο από το προεκλογικό σλόγκαν του ΚΚΕ στις εκλογές του 1981 «δεν υπάρχει αλλαγή δίχως το ΚΚΕ». Μέσα σε αυτό το σύνθημα αποτυπώνεται η αποδοχή του λόγου του ΠΑΣΟΚ, του συνθήματος για «Αλλαγή». Ταυτόχρονα, είναι μια αναγνώριση ότι το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ βρίσκονται τουλάχιστον σε πολιτική συγγένεια.

Ο Ελεφάντης θα επανέλθει στο θέμα της οριοθέτησης του ΠΑΣΟΚ δεκατέσσερα χρόνια μετά από το άρθρο του 1977 και μετά από μία δεκαετία διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ. Το βιβλίο του «Στον αστερισμό του λαϊκισμού»⁷ αποτελεί ουσιαστικά μια εκτενή και αναλυτική περιγραφή του φαινομένου ΠΑΣΟΚ με πολλές αναφορές στο πρώτο εκείνο άρθρο του 1977. Το κεφάλαιο αυτό θα επικεντρωθεί κυρίως στο βιβλίο του Άγγελου Ελεφάντη.

⁶ Ελεφάντης, Α. & Καβουριάδης Μ. (1980). *ΠΑΣΟΚ, Σοσιαλισμός ή λαϊκισμός στο ΠΑΣΟΚ & Εξουσία*. [επιμ. Π. Παπασαραντόπουλος], Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

⁷ Ελεφάντης, Α. (1991). *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκόνη.

Αναλύοντας την Ελλάδα της Μεταπολίτευσης

Ο Ελεφάντης ξεκινά με μια λεπτομερή αναφορά στην κοινωνία και την οικονομία συμπεραίνοντας ότι η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης είναι μια τελείως διαφορετική χώρα από τη μετεμφυλιακή Ελλάδα σε όλα τα επίπεδα. Στόχος του είναι να αναδείξει τα τμήματα του λαού τα οποία αποτέλεσαν εύφορο έδαφος για το λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ στη Μεταπολίτευση, και τα τμήματα αυτά δεν είναι άλλα από τα μικροαστικά.

Παραθέτει πρώτα απ'όλα κάποια στοιχεία για την οικονομία και την κοινωνική διάρθρωση. Αναφέρει ότι κυρίως από τη δεκαετία του 60' και μετά υπάρχει μια καλπάζουσα οικονομική ανάπτυξη της τάξεως του 6,7% το χρόνο με αποκορύφωμα τη διετία 72-73 που φτάνει στα εντυπωσιακά επίπεδα άνω του 10%⁸. Παράλληλα, το μέρος του πληθυσμού που ασχολείται με τη γεωργία από 53,8% το 1961 γνωρίζει σημαντική μείωση και φτάνει στο 40,5% το 1971, και αντίστοιχα η συμβολή της γεωργίας στο ΑΕΠ από 24,1% μειώνεται στο 17,8%⁹. Αντιστρόφως, ανάλογη είναι η εξέλιξη του μέρους του πληθυσμού που ασχολείται με το δευτερογενή τομέα και αντίστοιχα η συμβολή της βιομηχανίας και της παροχής υπηρεσιών στο ΑΕΠ. Ακόμα, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού που ζούσαν στην ύπαιθρο την εγκατέλειψαν είτε για να φύγουν στο εξωτερικό, είτε προς αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής στα μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως την Αθήνα, είτε αναγκάστηκαν να φύγουν λόγω της πολιτικής κατάστασης που επικράτησε κατά τη διάρκεια ή με την λήξη του εμφύλιου πολέμου. Παρατηρείται, επομένως, μια πορεία της ελληνικής κοινωνίας προς «μια μορφολογία ευρωπαϊκού τύπου»¹⁰ ή πιο emphaticά «η ολοκλήρωση της καπιταλιστική δομής της ελληνικής κοινωνίας»¹¹.

Ο Ελεφάντης συνδέει τις παραπάνω αλλαγές στην οικονομία και την ανθρωπογεωγραφία της χώρας με τις αντίστοιχες επιπτώσεις στην κοινωνία. Οι δεσμοί της προηγούμενης περιόδου, όπως για παράδειγμα οι κοινωνικές σχέσεις του χωριού και της επαρχίας, που χαρακτήριζαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού είτε έχουν σπάσει οριστικά κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, είτε χαλαρώνουν με την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση. Υπάρχει λοιπόν μια εκτεταμένη 'προλεταριοποίηση' σημαντικού μέρους του μέχρι τότε αγροτικού πληθυσμού. Η χρήση των εισαγωγικών στον όρο προλεταριοποίηση γίνεται καθώς χρησιμοποιείται κυρίως για την εργασιακή και κοινωνική κατάσταση των τμημάτων του πληθυσμού, δίχως όμως αυτό να

⁸ Ο.π., σελ. 18.

⁹ Ο.π., σελ. 18.

¹⁰ Ο.π., σελ. 18

¹¹ Ο.π., σελ. 23.

συνεπάγεται και τη διαμόρφωση συγκεκριμένης ταξικής συνείδησης. Το πολιτικό σύστημα της μετεμφυλιακής περιόδου δεν κατάφερε, λοιπόν, ποτέ να απαγκιστρωθεί από το παρελθόν του, και η ‘καχεκτική’ δημοκρατία αδυνατώντας τόσο να ανεξαρτητοποιηθεί από την προηγούμενη κατάσταση, όσο και να εξελιχθεί σε κάτι καινούργιο, γνώρισε το άδοξο τέλος της με το πραξικόπημα των συνταγματαρχών. Αν όμως η πολιτική δεν κατάφερε να ‘εξελιχθεί’ με τέτοιο τρόπο ώστε να επιβιώσει, αυτό δεν ακυρώνει τις αλλαγές που συντελούνται στα υπόλοιπα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας.

Η Μεταπολίτευση, συμπεραίνει ο Ελεφάντης, βρίσκει λοιπόν ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού το οποίο αναζητά τρόπο έκφρασης, την γενικώς περιγραφόμενη ως νεοεμφανισθείσα μικροαστική τάξη. Το τμήμα αυτό του πληθυσμού χαρακτηρίζεται από κάποια γενικά χαρακτηριστικά, όπως είναι μια ευρύτερη σχέση με το ΕΑΜ και την Αριστερά ή ακόμα πιο γενικά ήταν το μικροαστικό τμήμα του πληθυσμού που ένιωθε αποκομμένο από τη Δεξιά που κυριάρχησε της προηγούμενες δεκαετίες, ενώ η Αριστερά και το Κέντρο όπως εκφράστηκαν με τον ερχομό της Μεταπολίτευσης του φαίνονται παρωχημένα. Αναλυτικότερα, τα μικροαστικά αυτά στρώματα είναι ριζοσπαστικοποιημένα. Είναι στρώματα της κοινωνίας τα οποία μόλις έχουν εμφανιστεί, είναι καθαρά ‘τέκνα’ της μεταπολεμικής Ελλάδας, τα οποία νιώθουν ότι βρίσκονται εκτός του πολιτικού χάρτη εκπροσώπησης όπως ήταν διαμορφωμένος μέχρι τότε. Η ριζοσπαστικοποίηση αυτή, όπως τονίζει ο Ελεφάντης, δεν συνοδεύεται και από αντίστοιχη ιδεολογική αλλαγή. Μάλιστα είναι ενδιαφέρον, όπως επισημαίνει, ότι η ριζοσπαστικοποίηση αυτή λαμβάνει χώρα σε μια περίοδο που οι ιδεολογίες βρίσκονται σε κρίση. Η κατάρρευση της χούντας θα επιφέρει και την απελευθέρωση των δυνάμεων αυτών, δυνάμεις τις οποίες όπως θα δούμε παρακάτω χρησιμοποιεί το ΠΑΣΟΚ και ο Ανδρέας Παπανδρέου.

Αναλύοντας το ΠΑΣΟΚ

Ο Ελεφάντης ξεκινάει την ανάλυση του ΠΑΣΟΚ με μια φράση που καθιστά σαφές τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει το ΠΑΣΟΚ « λαϊκισμός σημαίνει ΠΑΣΟΚ και ΠΑΣΟΚ σημαίνει λαϊκισμός. Τα δύο μορφώματα, το ένα ιδεολογικό, το άλλο πολιτικό-οργανωτικό συμπίπτουν»¹².

Το πρώτο και κύριο γνώρισμα του ΠΑΣΟΚ είναι ο αρχηγοκεντρικός χαρακτήρας του. Ο κεντρικός, απαραίτητος, αδιαμφισβήτητος και καθοριστικός ρόλος του Ανδρέα Παπανδρέου. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται σαφώς και στα ιδρυτικά κείμενα του ΠΑΣΟΚ. Σε αυτό το σημείο ο

¹² Ο.π., σελ. 102.

ρόλος που αποδίδει ο Ελεφάντης στον Α. Παπανδρέου είναι ίδιος με αυτόν του κενού σημαίνοντος στη θεωρία του Laclau. Ο Α. Παπανδρέου είναι η ‘συγκολλητική’ ουσία του ΠΑΣΟΚ. Τα μικροαστικά στρώματα που βρίσκουν πολιτική έκφραση μέσω του ΠΑΣΟΚ πέρα από κάποια πολύ γενικά χαρακτηριστικά, στα επιμέρους δεν είναι σε καμία περίπτωση ίδια μεταξύ τους, πολλές φορές μάλιστα έχουν και αντικρουόμενα συμφέροντα. Ο Α. Παπανδρέου είναι «η συνεκτική δύναμη που θα κρατούσε σε συνοχή τα ετερόκλητα στοιχεία του [σ.σ. ΠΑΣΟΚ]»¹³. Η μετάβαση μάλιστα από την αντιπολίτευση στην κυβέρνηση προσέδωσε και θεσμικό χαρακτήρα στην φιγούρα του ηγέτη, κάνοντας τον να υπερβεί και τα όρια του ίδιου του κόμματός του.

Η ύπαρξη ισχυρών προσωπικοτήτων που πρωταγωνιστούσαν στην πολιτική δεν είναι νέο φαινόμενο, ο Α. Παπανδρέου όμως το κάνει με πρωτοφανή επιτυχία. Ο Ελεφάντης προσπαθεί να το εξηγήσει αυτό με μια μικρή ανασκόπηση της πορείας του Α. Παπανδρέου. Αρχικά, ο Α. Παπανδρέου με την εμφάνιση του στη δημόσια σφαίρα είχε τη φήμη του ως οικονομολόγου με θητεία στην Αμερική, φήμη που έκανε την κυβέρνηση του Καραμανλή το 1961 να τον ορίσει ως επικεφαλής του νεοϊδρυόμενου ΚΕΠΕ, επομένως εξαρχής έχει έναν μανδύα επιστημονικής αυθεντίας.

Στη συνέχεια, σημαντικό ρόλο παίζει ο πατέρας του Α. Παπανδρέου. Ο πατέρας του είναι ο Γ. Παπανδρέου, του οποίου η πολιτική κληρονομιά είναι ο ‘Ανένδοτος’ αγώνας. Παρά το πολιτικό του παρελθόν, όπως ο ρόλος που έπαιξε στα Δεκεμβριανά, ο Γ. Παπανδρέου εγγράφεται στη συλλογική μνήμη ως αυτός που αντιστάθηκε στο κράτος της Δεξιάς και του οποίου την κυβέρνηση έριξε το παλάτι με την αποστασία. Είναι ο εκφραστής του δημοκρατικού χώρου εξ’ ου και ο ‘τίτλος’ του ως ‘Γέρος της δημοκρατίας’. Στην κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου ο Α. Παπανδρέου ως υπουργός είχε την εικόνα του ριζοσπαστικού, σε μια περίοδο που «διαμορφώνονταν τα ριζοσπαστικά, κεντροαριστερά ρεύματα, ο Ανδρέας Παπανδρέου αναδεικνύεται ως ο συνεπέστερος εκφραστής τους»¹⁴. Η εμπλοκή του και στο σκάνδαλο ΑΣΠΙΔΑ και η προσπάθεια να κατηγορηθεί ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο το προφίλ αυτό. Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου ήρθε ουσιαστικά να ενισχύσει την ταύτιση ουσιαστικά αυτή του Α. Παπανδρέου ως εκφραστή του δημοκρατικού χώρου. Έτσι, ήδη πριν την μεταπολίτευση ο Α. Παπανδρέου αρχίζει να περιβάλλεται από το αφήγημα του δημοκράτη, αντιδεξιού, ένα αφήγημα με το οποίο μπορεί να ταυτιστεί σημαντικό μέρος του πληθυσμού δίχως κάποια στενότερη ιδεολογική υποχρέωση, όπως

¹³ Ο.π., σελ. 106.

¹⁴ Ο.π., σελ. 109.

στην περίπτωση των κομμουνιστικών κομμάτων. Η ίδρυση και η δράση του ΠΑΚ κατά τη δικτατορία δεν ήταν και κάτι το ιδιαίτερο ή όπως πολύ δηκτικά σημειώνει ο Ελεφάντης για την αντιστασιακή δράση του ΠΑΚ «οι περγαμηνές του ΠΑΚ ήταν από ανύπαρκτες έως ελάχιστες»¹⁵. Παρ' όλα αυτά σε συνδυασμό με την παρουσία και τις δηλώσεις του Α. Παπανδρέου από το εξωτερικό βοήθησαν στη συντήρηση της εικόνας αυτής. Ενώ η προσέγγιση του ΠΑΣΟΚ από αντιστασιακούς με τον ερχομό της μεταπολίτευσης, και κυρίως η προσχώρηση της Δημοκρατικής Άμυνας βοήθησε στην ενίσχυσή της.

Η εικόνα που με επιμέλεια και συνέπεια καλλιέργησε ο Α. Παπανδρέου, του δίνει μεταπολιτευτικά τη δυνατότητα να εμφανίζεται ως ο ιδανικός εκφραστής ενός χώρου, που αδυνατεί να εκπροσωπήσει το παλαιό Κέντρο και δυσκολεύεται να πείσει η Αριστερά. Παράλληλα η αντιπαραβολή με τον τότε ισχυρό άνδρα της πολιτικής τον Κ. Καραμανλή δημιουργεί ένα δίπολο που συμφέρει τον Α. Παπανδρέου, «τον 'πατέρα-σωτήρα', τον αυστηρό απρόσιτο εθνάρχη-πατριάρχη, διαδέχεται ο 'γιος-λυτρωτής', ο οικείος προσηνής, που ο καθένας μπορεί να τον ακουμπήσει, να καθίσει δίπλα του, να του μιλήσει στον ενικό»¹⁶. Ο Ανδρέας Παπανδρέου εμφανίζεται, από τον Ελεφάντη, να είναι το εξιδανικευμένο είδωλο που αντίκριζε ο 'λαός' κοιτώντας στον καθρέφτη. Είναι ο κατάλληλος άνθρωπος στην κατάλληλη συγκυρία.

Ο τόσο κεντρικός και κομβικός ρόλος του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ δημιουργεί την εύλογη απορία ποιος είναι ο ρόλος του κόμματος. Πρέπει να σημειωθεί ότι μιλώντας για το ΠΑΣΟΚ αναφερόμαστε σε ένα μαζικό κόμμα που ενώ το 1977 αριθμεί ήδη 27.000 μέλη, το 1984 φτάνει τα 150.000 μέλη. Το ΠΑΣΟΚ δημιουργεί πολλαπλές οργανώσεις σε διάφορα επίπεδα (π.χ. τοπικές, κλαδικές) με αποτέλεσμα να έχει παρουσία σε όλες τις κοινωνικές εκφάνσεις. Τα μέλη του προέρχονται κατά κύριο λόγο από τα μικροαστικά στρώματα, πράγμα αναμενόμενο δεδομένης και της προηγούμενης ανάλυσης. Το κόμμα έχει το ρόλο του «ιμάντα μεταβίβασης»¹⁷. Παρά τις πολλαπλές οργανώσεις με τα διάφορα όργανα και θέσεις ευθύνης, η βάση δεν παίζει κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής γραμμής και τη λήψη αποφάσεων. Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και σε αγροτικές περιοχές «κανείς γεωργός δεν βρέθηκε στα καθοδηγητικά όργανα»¹⁸. Το κέντρο των αποφάσεων βρίσκεται στην ηγεσία του κόμματος και ακόμα πιο συγκεκριμένα είναι ο ίδιος ο αρχηγός. Ο ρόλος του κόμματος, και από εκεί προκύπτει και ο όρος

¹⁵ Ο.π., σελ. 112.

¹⁶ Ο.π., σελ. 116.

¹⁷ Ο.π., σελ. 134.

¹⁸ Ο.π., σελ. 132.

«μάντας μεταβίβασης», είναι να μεταφέρει στην κοινωνία τις αποφάσεις τις ηγεσίας και να απορροφά τους κραδασμούς και τις αντιδράσεις όπου και όποτε προκύπταν, «Το κέντρο είναι αυτό που θα επιλέξει τί από τις κοινωνικές ζητήσεις και εγκλήσεις ταιριάζει στο όλο, είναι αυτό που θα αρθρώσει την ολότητα. Ποτέ οι απόψεις της περιφέρειας, των κάτω, δεν επιβάλλονται και δεν αναγνωρίζονται παρά μόνο ως ασαφής υποσχετική, ανενεργός καταγραφή ενός αιτήματος προς το οποίο αντιστοιχεί μια υπόσχεση, ένα ‘θα’»¹⁹.

Σε αυτό το σημείο ο Ελεφάντης κάνει ιδιαίτερη μνεία στην επιλογή της ηγεσίας να χαρακτηρίσει και ονομάσει αντίστοιχα το ΠΑΣΟΚ ως Κίνημα και όχι κόμμα. Ο Ελεφάντης θεωρεί πως η επιλογή αυτή έχει συγκεκριμένο στόχο. Ο όρος Κίνημα ως προς το ΠΑΣΟΚ, αποτελεί παραφθορά των πραγματικών κοινωνικών κινήματων. Είναι μια κατασκευή του Λόγου. Είναι κάτι θεωρητικό και ασαφές, είναι ουσιαστικά ένα κενό σημαίνον, «Το ‘Κίνημα’ είναι πάνω από τα μέλη, τις δομές, τα πρωτόκολλα πρακτικής, τις διαδικασίες. Είναι πρωτεύικό, ρευστό, είναι διαδικασία ‘χωρίς υποκείμενο’, είναι η ίδια η ψυχή του λαού, ο εν κινήσει λαός, η ενσάρκωση της λαϊκής κυριαρχίας, είναι ο λαός που θέλει»²⁰. Αυτή είναι η περιγραφή ενός κενός σημαίνοντος, μια έννοιας την οποία ο καθένας ορίζει κατά το δοκούν, η οποία καλείται να εκπροσωπήσει ένα ακόμα κενό σημαίνον το λαό. Το γεγονός αυτό δημιουργεί μια πλήρη ρευστότητα η οποία μπορεί δυνητικά να συμπεριλάβει τον καθένα, δίχως να δημιουργεί κανένα περιορισμό στην ηγεσία, η οποία σε κάθε αντίδραση ή ένσταση μπορεί να επικαλεστεί ένα κενό σημαίνον το οποίο προφανώς δεν μπορεί να μιλήσει το ίδιο για τον εαυτό του, «Το ‘Κίνημα’ ήταν μια λαϊκίστικη προσαρμογή της αστικής ιδεολογίας στις κοινωνικές προσδοκίες της μικροαστικής τάξης και συνάμα μια προσαρμογή της αριστερής ιδεολογίας στους νέους πολιτικούς ρόλους της μικροαστικής τάξης»²¹.

Η ανάλυση του Ελεφάντη μέχρι αυτό το σημείο έχει εξετάσει τις ιστορικές συνθήκες που κατέστησαν εφικτή την εμφάνιση του λαϊκισμού, τον ηγέτη οποίος βρέθηκε στο σωστό μέρος την κατάλληλη στιγμή για να αρθρώσει και εκφράσει το λαϊκισμό, καθώς και το κόμμα, ή καλύτερα ‘Κίνημα’ με το οποίο ανήλθε στην εξουσία. Ο παράγοντας που λειτούργησε καταλυτικά ώστε να συνδυαστούν όλα τα παραπάνω στοιχεία μεταξύ τους και να παραχθούν πραγματικά αποτελέσματα είναι κατά τον Ελεφάντη η ιδεολογία του λαϊκισμού που πρόβαλε το ΠΑΣΟΚ.

¹⁹ Ο.π., σελ. 137.

²⁰ Ο.π., σελ. 145.

²¹ Ο.π., σελ. 147.

Η αυτοποθέτηση του ΠΑΣΟΚ στον ιδεολογικό άξονα Αριστεράς-Δεξιάς ήταν στον αριστερό μη κομμουνιστικό χώρο. Την τοποθέτηση αυτή σφράγισαν και οι πολιτικοί του αντίπαλοι δεξιά και αριστερά. Οι δεξιοί αντιμετωπίζοντάς το ως ένα ακόμα κόμμα της Αριστεράς και οι αριστεροί ως ένα κόμμα της σοσιαλδημοκρατίας.

Ο Ελεφάντης παρατηρεί τρία συγκεκριμένα ιδεολογικά σχήματα που χρησιμοποιεί το ΠΑΣΟΚ. Το δίπολο της καπιταλιστικής Μητρόπολης και της περιφέρειας, το οποίο θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο, το δίπολο των προνομιούχων και των μη προνομιούχων και εν γένει τη ρητορική του ‘σοσιαλισμού’.

Το πρώτο που θα εξεταστεί είναι το δίπολο ‘προνομιούχων-μη προνομιούχων’. Πρέπει να σημειωθεί πως στην περίπτωση αυτή είναι πολύ χρήσιμη η θεωρία του Laclau. Η έννοια των μη προνομιούχων έρχεται να διχοτομήσει την κοινωνία σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Από τη μία πλευρά είναι το κατεστημένο και οι προνομιούχοι και από την άλλη πλευρά είναι αυτοί που έχουν μείνει ‘στην απ’ έξω’, οι μη προνομιούχοι. Η έννοια του κατεστημένου είναι μια έννοια που είχε πρωτοεμφανιστεί στα προδικτατορικά χρόνια από τον Α. Παπανδρέου και προσπαθούσε να περιγράψει «εκείνο το πλέγμα κοινωνικών συμφερόντων και πολιτικών δυνάμεων που σε μια χώρα ελέγχουν τα κέντρα οικονομικής και πολιτικής ισχύος»²². Είναι μια έννοια αρκετά χρήσιμη καθώς είναι ένα κενό σημαίνον, ως κατεστημένο χαρακτηρίζονται από εγχώριοι πολιτικοί αντίπαλοι έως εξωγενείς παράγοντες που επιβουλεύονται τη χώρα (π.χ. ΝΑΤΟ, CIA). Τα κριτήρια του τι είναι κατεστημένο είναι τελείως ασαφή. Το κατεστημένο είναι κάτι το σκιώδες που επιβουλεύεται τις τύχες του έθνους, και το ΠΑΣΟΚ το οποίο το αντιμάχεται επιδίδεται ουσιαστικά σε ένα εθνικό αγώνα. Είναι ένα σχήμα θεωρητικό που επιτρέπει την ταύτιση του ΠΑΣΟΚ με αντίστοιχες καταστάσεις στο ιστορικό παρελθόν της χώρας όπως η Εθνική Αντίσταση, είναι ένας λόγος που θυμίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό, και σε κάποιες περιπτώσεις θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως είναι ταυτόσημος με έναν εθνικιστικό λόγο, που περιγράφει και μεταμορφώνει την πραγματικότητα και την ιστορία στα μέτρα τα οποία εξυπηρετούν τους δικούς του σκοπούς.

Οι έννοιες των προνομιούχων και των μη προνομιούχων παίρνουν αυτό το μεγαλειώδες υπερβατικό σχήμα και το προσγειώνουν στην καθημερινότητα του πολίτη. Σε αυτό το σχήμα ο κάθε άνθρωπος μπορεί να ταυτιστεί, να αναγνωρίσει τον εαυτό του, να εξηγήσει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στη ζωή του, και παράλληλα να κατατάξει και τους αντιπάλους του, για

²² Ο.π., σελ. 184.

παράδειγμα τον ανταγωνιστή στη δουλειά. Ο ορισμός του τι εστί προνόμιο δεν γίνεται ποτέ με συγκεκριμένα κριτήρια, δεν είναι μια σαφής έννοια που αφορά κάποιους και αποκλείει τους υπόλοιπους, είναι ακόμα ένα κενό σημαίνον που ο καθένας του δίνει τη δική του ερμηνεία. Θα μπορούσε κανείς να πει πως αναφέρεται περισσότερο σε μια συναισθηματική κατάσταση του υποκειμένου, και λιγότερο σε μια πραγματική αντικειμενική κατάσταση δυσκολιών, καθώς μη προνομιάς μπορεί να νιώθει ένας άνεργος αλλά και κάποιος με καλά αμειβόμενη δουλειά που νιώθει πως αδικείται στην εξέλιξη της επαγγελματικής του καριέρας. Επίσης, η στόχευση αυτού του δίπολου δεν είναι η κατάργηση των προνομίων, όποια κι αν είναι αυτά, αλλά η πρόσβαση σε αυτά από αυτούς που δεν την είχαν, είναι επομένως η δημιουργία μιας προσδοκίας.

Το σχήμα κέντρο-περιφέρεια είναι το δεύτερο ιδεολογικό σχήμα που χρησιμοποίησε ο Α. Παπανδρέου πέρα από το 'προνομιάχοι-μη προνομιάχοι' για να συνοψίσει και να τροφοδοτήσει την ιδεολογία και στρατηγική του ΠΑΣΟΚ.

Είναι ένα σχήμα που δανείστηκε ο Α. Παπανδρέου από το μαρξιστή Αμερικανό Immanuel Wallerstein. Στο τετράτομο έργο του 'The Modern-World System' το 1974 ο Wallerstein διατυπώνει τη θεωρία για τη Μητρόπολη και την περιφέρεια ως ένα μαρξιστικό σχήμα μεγάλης κλίμακας που επιχειρεί να ερμηνεύσει σε παγκόσμιο επίπεδο τις σύγχρονες καπιταλιστικές σχέσεις. Μια εντελώς απλουστευτική και σύντομη ερμηνεία του είναι ότι «η συσσώρευση κεφαλαίου που παρατηρείται στην ιμπεριαλιστική μητρόπολη και γενικότερα η τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οφείλεται όχι σε σύμφυτες δυνατότητες του καπιταλισμού του ίδιου στις ανεπτυγμένες χώρες αλλά στην καταλήστευση του Τρίτου κόσμου»²³. Ανάμεσα στις ανεπτυγμένες χώρες και τον Τρίτο κόσμο υπάρχουν και οι χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας και ημiperφέρειας, οι οποίες μπορεί να μην βρίσκονται σε εξίσου δεινή θέση με τις χώρες του Τρίτου κόσμου, παρ' όλα αυτά βρίσκονται και αυτές υπό καθεστώς εκμετάλλευσης από το κέντρο.

Για τον τρόπο αξιοποίησης του θεωρητικού σχήματος 'κέντρο-περιφέρεια' από το ΠΑΣΟΚ θα χρησιμοποιηθεί το αρχικό άρθρο που είχε γράψει ο Ελεφάντης με τον Καβουριάρη το 1977. Είναι προφανές ότι ο Α. Παπανδρέου υποστήριζε πως η Ελλάδα ανήκει στην περιφέρεια και επομένως βρίσκεται υπό καθεστώς εκμετάλλευσης από το κέντρο. Ως κέντρο παρουσιαζόταν η ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ. Χαρακτηριστικό είναι το σύνθημα 'ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο'. Τα έντονα αντιαμερικανικά αισθήματα και απόψεις που υπήρχαν λόγω της βοήθεια και στήριξης των

²³ Ελεφάντης & Καβουριάρης, ο.π., σελ. 175,

ΗΠΑ στη δικτατορία και λόγω της εθνική τραγωδίας και καταστροφής στην Κύπρο, ταυτίζονταν σε μεγάλο σημείο με αυτό το δίπολο. Όπως διαπιστώνουν οι δύο συγγραφείς με αυτό το σχήμα δημιουργείται ένα δίπολο του οποίου ως ένας πόλος παρουσιάζοταν εν συνόλω ο ελληνικός λαός και το ελληνικό έθνος και ως έτερος πόλος παρουσιάζοταν ο ξένος παράγοντας με τους εγχώριους πράκτορές του. Επομένως, με τη χρήση του σχήματος αυτού εμφανιζόταν το ΠΑΣΟΚ και ο Α. Παπανδρέου ως εκπρόσωποι και υπερασπιστές του ελληνικού λαού και του ελληνικού έθνους, που θα έσωζαν τη χώρα από την εκμετάλλευση και θα την έβγαζαν εκτός ΕΟΚ και ΝΑΤΟ που ήταν οι μηχανισμοί της εκμετάλλευσης αυτής.

Όπως, έδειξε η ιστορία το ιδεολογικό σχήμα αυτό έμεινε στο επίπεδο της ρητορικής, καθώς με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία τίποτα από αυτά δεν έγινε πράξη. Είναι ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση αντίφασης ανάμεσα στη ρητορική του αντιπολιτευόμενου ΠΑΣΟΚ και την πολιτική πρακτική του ΠΑΣΟΚ ως κυβέρνηση, και μάλιστα, όπως επισημαίνει ο Ελεφάντης, ήταν μια ρητορική που επανερχόταν προς τέρψη και δίχως καμία ενόχληση των υποστηρικτών του ΠΑΣΟΚ και ενώ ήταν κυβέρνηση και έπραττε τα αντίθετα.

Το ΠΑΣΟΚ ανέπτυξε την κατάλληλη ρητορική με την οποία απευθύνεται στις μάζες με μεγάλη επιτυχία. Ο Ελεφάντης αναφέρεται σε ρητορική και όχι πολιτικό λόγο καθώς «δεν ήταν η γλώσσα των πραγμάτων που γίνεται πολιτικός λόγος»²⁴. Δηλαδή, παρά τη συνεχή χρήση του επίθετου ‘σοσιαλιστικός-η-ο’ το ΠΑΣΟΚ δεν απέβλεπε στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, δεν αναφερόταν στις σχέσεις παραγωγής ή στα μέσα παραγωγής.

Η επίκληση όμως του σοσιαλισμού ως στόχου βοηθά στην επιτυχία του ΠΑΣΟΚ. Η επιτυχία αυτή οφείλεται κατά τον Ελεφάντη στα λεγόμενα αντιδεξιά αντανεκλαστικά που έχει δημιουργήσει και καλλιεργήσει η μακρά διάρκεια της κυριαρχίας της Δεξιάς τις προηγούμενες δεκαετίες σε σημαντικό μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Με την ανέλιξη του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία η ρητορική παραμένει ίδια, οι πράξεις όμως βρίσκονται σε ασυμφωνία με αυτή, και σε κάποιες περιπτώσεις πλήρη αντίθεση, (π.χ. έξοδος από ΕΟΚ και ΝΑΤΟ). Η χρήση πομπωδών τίτλων, όπως ‘αποκέντρωση’, είναι συνηθισμένη πρακτική σπάνια όμως αυτό μεταφράζεται σε συγκεκριμένες πράξεις. Η παραδοχή και αποδοχή του ΠΑΣΟΚ ως σοσιαλιστικό με κριτήριο την ρητορική του απέκρυψε κατά τον Ελεφάντη το σημαντικότερο, το λαϊκισμό του.

Ο λαϊκισμός για τον Ελεφάντη είναι πολιτική ιδεολογία, η οποία «συνιστά όχι απλώς μια διαφορά, αλλά συγκροτεί και οργανώνει μια πολιτική αντίθεση προς άλλες πολιτικές

²⁴ Ελεφάντης, ο.π., σελ. 202.

ιδεολογίες»²⁵, επομένως μια συγκρουσιακή ιδεολογία. Το γεγονός είναι ότι το ΠΑΣΟΚ με την εμφάνιση του σταδιακά μετατρέπεται στον πυρήνα του πολιτικού κόσμου, και ο καθένας ορίζεται ή μέσω της σύγκρουσής του με το ΠΑΣΟΚ ή μέσω της σύγκρουσης του ΠΑΣΟΚ προς αυτόν. Ο λαϊκισμός μπορεί να είναι ξεχωριστή πολιτική ιδεολογία, ποτέ όμως δεν παρουσιάζεται ως τέτοιος αλλά προτιμά να χρησιμοποιεί «μια σειρά παραφθορών και παραμορφώσεων άλλων ιδεολογιών, κυρίως της Αριστεράς»²⁶, να ενδύεται ουσιαστικά τον μανδύα άλλων ιδεολογιών. Το κοινό απεύθυνση του λαϊκισμού είναι τα επονομαζόμενα ‘λαϊκά στρώματα’, (αγρότες, εργάτες, μικροαστικά στρώματα). Ο ριζοσπαστισμός που παρατηρείται στα μικροαστικά στρώματα, όπως περιγράφηκε και παραπάνω, αποτέλεσε εύφορο έδαφος για την εξάπλωση μιας συγκρουσιακής ιδεολογίας, ειδικά όταν αυτή παρουσιάζόταν ως σοσιαλιστική, και άρα αντιθετική στην κυρίαρχη Δεξιά. Η ρητορική του σοσιαλισμού είχε ακριβώς αυτόν το ρόλο.

Η λειτουργία του λαϊκισμού είναι να εκφράσει την σύγκρουση-αντίθεση των στρωμάτων αυτών προς το σύστημα πολιτικής κυριαρχίας. Αυτός είναι και ο λόγος που για τον Ελεφάντη το 1981 το ΠΑΣΟΚ λαμβάνει 48% καθώς «είδε [σ.σ. ο κόσμος] ότι, ψηφίζοντας ΠΑΣΟΚ, θα μπορούσε να φύγει η Δεξιά [σ.σ. το σύστημα πολιτικής κυριαρχίας έως τότε]»²⁷. Η ΝΔ ‘έσερνε’ από πίσω την κληρονομιά της Δεξιάς παράταξης όλων των προηγούμενων ετών. Αν και αποτέλεσε το ιδανικό όχημα μετάβασης από την δικτατορία στην δημοκρατία, παρ’ όλα αυτά δεν μπορούσε να ανταποκριθεί σε μια κοινωνία που επιζητούσε την πολυθρύλητη ‘αλλαγή’. Έτσι, η εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ και του λαϊκισμού γίνεται σε σημείο που προκύπτει μια «κατάσταση κρίσης ηγεμονίας»²⁸, όπου η σύγκρουση θέλει μια έκφραση και η ηγεμονική έως τότε δύναμη δεν μπορούσε πλέον να ανταποκριθεί. Η πρώτη ύλη του λαϊκού ριζοσπαστισμού περνάει και επανακαθορίζεται μέσα από την χοάνη του λαϊκισμού του «ιδεολογικού και πολιτικού υποκειμένου, του ΠΑΣΟΚ»²⁹. Έτσι, η μικροαστική τάξη αρχικά μετασχηματίζεται στα πρότυπα του λαϊκισμού και στη συνέχεια μετατρέπεται σε αναμεταδότη του. Το σημείο στο οποίο αποκρυσταλλώνεται ο πυρήνας του λαϊκισμού, όλα τα χαρακτηριστικά αυτά, είναι ο ηγέτης, ο Α. Παπανδρέου. Είναι ο γιος του ‘γέρου της δημοκρατίας’ που τον κινήγησε η Δεξιά, ο αντίπαλος του Καραμανλή, ο φορέας της ‘αλλαγής’. Είναι για τον Ελεφάντη η απόλυτη ενσάρκωση ενός

²⁵ Ο.π., σελ. 271.

²⁶ Ο.π., σελ. 272.

²⁷ Ο.π., σελ. 279.

²⁸ Ο.π., σελ. 296.

²⁹ Ο.π., σελ. 299.

κενού σημαίνοντος, το οποίο περιβάλλεται από διάφορους ‘μύθους’, και μοιάζει να είναι ο φορέας καταπιεσμένων χαρακτηριστικών μεγάλου μέρους της κοινωνίας, μέσω της ανέλιξης του οποίου το μέρος αυτό βρίσκει τη δικαίωση. Κατασκευάζεται ένα νέο λαϊκίστικο κοσμοείδωλο του ηγέτη που μέσω αυτού δημιουργούν και τα μικροαστικά στρώματα ένα νέο κοσμοείδωλο για τον εαυτό τους. Όμως, όταν όλο αυτό το θεωρητικό αφήγημα γειωθεί στην πραγματικότητα δεν μένουν πολλά. Η εκτόνωση μένει σε αυτό το φανταστικό επίπεδο, σαν η πραγματικότητα να εκτυλίσσεται ταυτόχρονα σε δύο παράλληλα επίπεδα. Η ανέλιξη και εδραίωση στην εξουσία του ΠΑΣΟΚ και εν μέρει των μικροαστικών στρωμάτων που το στήριξαν είναι ένα πέρα για πέρα πραγματικό γεγονός, έτσι ώστε «ο λαϊκισμός είναι πολιτική ιδεολογία εξουσίας, είναι ο τρόπος τελικά με τον οποίο ο μικροαστισμός έρχεται και εγκαθίσταται στην εξουσία ως αντινομική απάντηση σε μια κατάσταση κρίσης»³⁰.

³⁰ Ο.π., σελ. 319.

Ο λαϊκισμός ως σύμπτωμα της ημιπεριφέρειας- Η ανάλυση του Ν. Μουζέλη

Ο Ν. Μουζέλης εξετάζει το λαϊκισμό ως γενικότερο φαινόμενο της ελληνικής κοινωνίας και γι' αυτό αναζητά τα αίτια του πέρα από το ΠΑΣΟΚ, χρησιμοποιώντας ως βασικό εργαλείο ανάλυσης το δίπολο 'καπιταλιστική Μητρόπολη-ημιπεριφέρεια'.

Ο Ν. Μουζέλης και η ένταξη των μαζών στην Πολιτική

Ο Μουζέλης γράφοντας το 1989 το κείμενό του για το λαϊκισμό ξεκαθαρίζει ότι θέλει να διευρύνει τα πλαίσια του διαλόγου για το λαϊκισμό, τα οποία θεωρεί στενά τόσο από χρονική άποψη, καθώς αναφερόταν σε μια περίοδο μόλις 15 χρόνων, όσο και από χωρική άποψη, αφού επικέντρωναν τη συζήτηση σε μία και μόνο χώρα, την Ελλάδα. «Σκοπός του [σ.σ. άρθρου] είναι μάλλον η θεωρητική διερεύνηση της έννοιας του λαϊκισμού και του τρόπου με τον οποίο η έννοια αυτή μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα μακροχρόνιες πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες ημιπεριφερειακές κοινωνίες οι οποίες, όπως η χώρα μας, απέκτησαν σχετικά νωρίς (δηλαδή στο 19^ο αιώνα) κοινοβουλευτικούς θεσμούς διακυβέρνησης»³¹.

Πρέπει να σημειωθεί για εννοιολογικούς λόγους ότι ο Μουζέλης παίρνει τον όρο καπιταλιστική περιφέρεια και το μετατρέπει σε κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια. Τα κριτήρια με τα οποία τοποθετεί μια χώρα σε καθεμιά από τις δύο κατηγορίες δεν εξηγούνται σαφώς. Απλά κάνει λόγο για «...πολλές βαλκανικές και λατινοαμερικάνικες πολιτείες (στις οποίες θα αναφέρομαι χρησιμοποιώντας τον όρο κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια ή απλά ημιπεριφέρεια)»³². Είναι προφανής ο δανεισμός του αναλυτικού πλαισίου του Wallerstein, καθώς η χρήση του επιθέτου 'κοινοβουλευτική' και η κατάσταση του κοινοβουλευτισμού ως κριτήριο κατηγοριοποίησης είναι μεν διαφορετικά, αλλά αφορούν εν τέλει στις ίδιες χώρες και οι βασικοί όροι, «ημιπεριφέρεια» και «καπιταλιστικό κέντρο»³³, είναι ίδιοι.

Η ανάλυση του Μουζέλη ξεκινάει εξετάζοντας τη διαμόρφωση του κοινοβουλευτισμού στα πρώιμά του στάδια. Όταν δηλαδή μια μικρή ελίτ μονοπωλεί τη συμμετοχή στην πολιτική, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι είτε ολοκληρωτικά είτε μερικά αποκλεισμένο από αυτή. Η ελίτ είναι η μόνη που έχει το χρόνο, το χρήμα και την πρόσβαση στην πολιτική. Ο υπόλοιπος πληθυσμός είτε αρκείται στον παθητικό ρόλο του ψηφοφόρου που κατευθύνεται από τον τοπικό

³¹ Μουζέλης, Ν., Λίποβατς, Θ. & Σπουρδαλάκης Μ. (1989). *Λαϊκισμός και Πολιτική*. [εισαγωγή Κ. Σημίτης], Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση. Σελ. 21.

³² Ο.π., σελ. 27.

³³ Ο.π., σελ. 27.

‘προύχοντα’-κομματάρχη είτε δεν έχει καν δικαίωμα ψήφου, με αποτέλεσμα να είναι αποξενωμένος από την πολιτική και τις πολιτικές διαδικασίες.

Στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου τα αποκλεισμένα μέρη της κοινωνίας προκειμένου να εκφραστούν άρχισαν να κατασκευάζουν μηχανισμούς έξω και πέρα από την πολιτική, όπως τα συνδικάτα. Είναι πρακτικά η ‘γέννηση’ της κοινωνίας των πολιτών, η οποία προσπαθεί με διάφορες οργανώσεις και μηχανισμούς να εκφράσει τα συμφέροντά της και να έρθει σε διάλογο με το κράτος, την πρακτική πολιτική. Σταδιακά αυτό εκφράστηκε και με την κάθοδο στην πολιτική κομμάτων που συστήθηκαν από τις ομάδες αυτές. Έτσι, ο Μουζέλης παρατηρεί στο καπιταλιστικό κέντρο μια διαδικασία σταδιακής ένταξης στον κοινωνικό διάλογο σε πρώτη φάση και στην πολιτική σε δεύτερη φάση και των κομματιών εκείνων που ήταν αποκλεισμένα μέχρι τότε. Δημιουργείται δηλαδή μια ισχυρή κοινωνία πολιτών που βοηθάει στην ένταξή τους στην πολιτική «με ένα λιγότερο κάθετο και περισσότερο αυτόνομο τρόπο»³⁴. Αναφερόμενος σε αυτόνομο τρόπο εννοεί την ένταξη στην πολιτική με τους δικούς τους όρους και σε δικό τους χρόνο και όχι μια διαδικασία που γίνεται από το κράτος, από τα πάνω προς τα κάτω.

Αντίθετα, στις χώρες της ημιπεριφέρειας η διαδικασία δημιουργίας μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών δεν έλαβε χώρα, με αποτέλεσμα να λείπει ο μηχανισμός αυτός ένταξης στην πολιτική. Δεν μπόρεσε δηλαδή η κοινωνία να ανεξαρτητοποιηθεί έναντι του κρατικού μηχανισμού, και επομένως ο τρόπος ένταξης των μαζών στην πολιτική έγινε οριζόντια με «συσσωματικό», όπως τον ορίζει ο Μουζέλης, τρόπο. Μάλιστα, η διαδικασία δημιουργίας μηχανισμών έξω από το κράτος όχι μόνο δεν έλαβε χώρα αλλά και καταπολεμήθηκε ενεργά από το ίδιο το κράτος, το οποίο προσπάθησε να αυξήσει το μέγεθός του τόσο σε ανθρώπινο δυναμικό όσο και σε πόρους.

Οι μέθοδοι της ένταξης στην ημιπεριφέρεια

Ο Ν. Μουζέλης διακρίνει δύο τρόπους ένταξης στην πολιτική στην ημιπεριφέρεια. Ο πρώτος τρόπος είναι οι πελατειακές σχέσεις. Η σχέση συνδιαλλαγής του πάτρωνα με τον ψηφοφόρο-πελάτη είναι μια διαδεδομένη πρακτική ένταξης στην πολιτική. Η ένταξη του ατόμου με τον τρόπο αυτό γίνεται σε προσωπικό επίπεδο μέσω μιας άμεσης συνδιαλλαγής με τον πάτρωνα. Έτσι, αποτρέπεται η δημιουργία ομάδων που διαπραγματεύονται συλλογικά την είσοδο στην πολιτική, η διαδικασία μένει αυστηρά προσωπική μέσα σε ένα δίκτυο πελατειακών σχέσεων.

Ο δεύτερος τρόπος ένταξης στην πολιτική στην ημιπεριφέρεια είναι ο λαϊκισμός. Η ταχύτητα με την οποία έγινε σε πολλές περιοχές το πέρασμα στον κοινοβουλευτισμό ξεπέρασε τις

³⁴ Ο.π., σελ. 28.

δυνατότητες των πελατειακών δικτύων να διαχειριστούν σε συνολικό βαθμό την ένταξη του πληθυσμού στην πολιτική με τις κάθετες δομές τους. Παράλληλα, απουσίαζε ο λιγότερο κάθετος, αυτόνομος οριζόντιος τρόπος που παρατηρήθηκε στη Δυτική Ευρώπη με την ανάπτυξη μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών. Το κενό που δημιουργείται από την αδυναμία της μιας πρακτικής και την απουσία της άλλης έρχεται να συμπληρώσει ο λαϊκισμός. Ο Μουζέλης αναφέρεται στον λαϊκισμό ως «έναν τύπο πολιτικής κινητοποίησης/ ένταξης που αν και είναι κάθετος, εντούτοις διαφέρει χτυπητά από τον πελατειακό τύπο»³⁵. Η διαφορά ανάμεσα στους δύο κάθετους τρόπους ένταξης αφορά στο γεγονός ότι μέσω των πελατειακών δικτύων η αναδυόμενη ελίτ καταφέρνει ταυτόχρονα να σπάσει τα παραδοσιακά δίκτυα εξουσίας και να απαλλαγεί από τον έλεγχο της ολιγαρχίας, ενώ ταυτόχρονα αποκτά η ίδια τον έλεγχο της κοινωνίας. Πρόκειται δηλαδή για μια αλλαγή φρουράς στον έλεγχο της εξουσίας δίχως όμως ρήξεις. Από την άλλη, ο λαϊκισμός αποτελεί μια τομή σε σχέση με το προηγούμενο καθεστώς, είναι η απόκτηση της εξουσίας από μια νέα ελίτ «με έναν τύπο κινητοποίησης που από ιδεολογική και οργανωτική άποψη αποτελεί μια πιο ριζοσπαστική ρήξη με το Ancien Regime»³⁶.

Ο Μουζέλης, ουσιαστικά, αποδίδει στα πελατειακά δίκτυα μια πρακτική όψη, ενώ στο λαϊκισμό μια ιδεολογική όψη, δίχως όμως να αναφέρεται σε αυτόν ως ιδεολογία. Σε συμφωνία με τον Ελεφάντη προσδίδει και αυτός στο λαϊκισμό συγκρουσιακή φύση. Τα ιδεολογικά σχήματα του λαϊκισμού επικεντρώνονται σε ανταγωνιστικά ανάμεσα σε δίπολα όπως ‘λαός-κατεστημένο’ και ‘πλούσιοι-φτωχοί’, σχήματα που θεωρεί ο Μουζέλης πως «διαδραματίζουν ελάχιστο ρόλο στις μη λαϊκιστικές ιδεολογίες»³⁷. Ως παραδείγματα του επιχειρήματός του φέρνει τον Ελ. Βενιζέλο που για να προχωρήσει το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα δεν στηρίχτηκε σε συγκρουσιακά δίπολα, ενώ το αντίθετο συνέβη στη γειτονική χώρα της Βουλγαρίας από το Σταμπολίσκι.

Στη συνέχεια, ο Μουζέλης αναλύει τον εξέχοντα ρόλο που κατέχει η μορφή του ηγέτη στο λαϊκισμό. Στις περιπτώσεις που κυριαρχούν τα πελατειακά δίκτυα δημιουργούνται ισχυρές δομές οι οποίες πολλές φορές επιβάλλονται στην ηγεσία., τόσο με τα τοπικά δίκτυα προσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται όσο και με τη δημιουργία ενός γραφειοκρατικά ισχυρού κράτους. Τέτοια ισχυρά δίκτυα αποτελούν εμπόδιο για έναν λαϊκιστή ηγέτη.

³⁵ Ο.π., σελ. 31.

³⁶ Ο.π., σελ. 32.

³⁷ Ο.π., σελ. 33.

Ο λαϊκιστής ηγέτης βρίσκεται στο επίκεντρο. Ο χαρισματικός χαρακτήρας του και η «δημοψηφιστική ηγεσία του»³⁸ αποτελούν τα κύρια 'όπλα' του. Η νομιμοποίηση του και επομένως η εξουσία του έρχεται απευθείας από τη βάση, το λαό, και υπερκεράζει οτιδήποτε βρίσκεται στο ενδιάμεσο καθιστώντας το ελάσσονος σημασίας. Ακόμα και σε περιπτώσεις που λαϊκίστικα κινήματα ανέπτυξαν εκτεταμένες δομές, αυτές ποτέ δεν ξεπέρασαν σε ισχύ τον ηγέτη, καθώς μέσω αυτού αντλούσαν τη νομιμοποίηση και την εξουσία τους. Σχηματικά δηλαδή η εξουσία 'μεταβιβάζεται' άμεσα από το λαό στον ηγέτη και μέσω αυτού δευτερογενώς γίνεται η όποια άλλη κατανομή της σε δομές, κόμματα ή οργανώσεις. Έτσι, ο Περόν όταν αναλαμβάνει την εξουσία σαρώνει τις συνδικαλιστικές ηγεσίες που του αντιτάχθηκαν ή του άσκησαν κριτική, δίχως η βάση των συνδικάτων να εναντιωθεί, καθώς για τη βάση ηγέτης ήταν ο Περόν και όχι οι συνδικαλιστικές ηγεσίες. Στην Ελλάδα οι ισχυροί τοπικοί άρχοντες κατάφεραν να κρατήσουν τα πελατειακά τους δίκτυα και να αντισταθούν στις προσπάθειες κεντροποίησης της εξουσίας σε μεγάλο βαθμό μέχρι και τη δεκαετία του '60.

Σε αυτό το σημείο ο Μουζέλης επισημαίνει πως ο λαϊκισμός δεν υπάρχει μόνο όταν γίνεται το πέρασμα από μια κοινοβουλευτική ολιγαρχία σε ένα πιο ανοιχτό κοινοβουλευτισμό. Διευρύνοντας το επιχείρημα που έχει στήσει μέχρι αυτή τη στιγμή ο Μουζέλης υποστηρίζει πως λαϊκίστικα κινήματα εμφανίζονται σε περιπτώσεις που υπάρχει μια «ανακατάταξη των σχέσεων κυριαρχίας χωρίς μια ανάλογη ανακατάταξη των σχέσεων παραγωγής»³⁹. Το γεγονός πως η αλλαγή που φέρνει ο λαϊκισμός αφορά μόνο στο επίπεδο της πολιτικής και όχι της οικονομίας, είναι το χαρακτηριστικό που διαχωρίζει τα λαϊκίστικα κινήματα από τα επαναστατικά, τα οποία στοχεύουν σε μια ολοκληρωτική αναμόρφωση της κοινωνίας τόσο σε πολιτικό όσο και οικονομικό επίπεδο. Επιπλέον, ο λαϊκισμός ενώ μοιράζεται πολλά κοινά χαρακτηριστικά με το φασισμό διαφέρει στο γεγονός ότι ο δεύτερος επιφέρει ολοκληρωτική κατάλυση της κοινωνίας πολιτών.

Κλείνοντας ο Μουζέλης επισημαίνει πως στις δημοκρατίες της ημιπεριφέρειας που συνεχίζει να υπάρχει κοινοβουλευτισμός, οι δύο κάθετοι τρόποι ένταξης, «ακόμα και σήμερα...ο λαϊκισμός και το πελατειακό σύστημα ένταξης [σ.σ. συνεχίζουν να] αποτελούν τους δύο βασικούς τρόπους οργάνωσης της πολιτικής ζωής»⁴⁰.

³⁸ Ο.π., σελ. 35.

³⁹ Ο.π., σελ. 42.

⁴⁰ Ο.π., σελ. 45.

Ο λαϊκισμός ως τρόπος πρόσληψης και παρουσίασης της πολιτικής πραγματικότητας

Η ανάλυση του Χ. Λυριντζή

Ο Χ. Λυριντζής προσεγγίζει το λαϊκισμό ως μια ιδεολογία. Όχι όμως ως μια πολιτική ιδεολογία, που απαρτίζεται από συγκεκριμένες ιδέες ή πολιτικές που θέλει να εφαρμόσει, αλλά ως μια ιδεολογία που καθορίζει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο τον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο προσλαμβάνει και εν συνεχεία παρουσιάζει την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Μια ιδεολογία, επομένως που «έχει την εσωτερική της λογική, τον τρόπο της να παρουσιάζει και να οργανώνει τον κοινωνικό και πολιτικό χώρο»⁴¹. Ως κύριο χαρακτηριστικό του λαϊκισμού, σε πλήρη συμφωνία με το Laclau, παρουσιάζεται η λογική της 'ισοδυναμίας'. Μέσω αυτής της λογικής το υποκείμενο σχηματίζει μια απλουστευτική εικόνα της κοινωνίας, ενώ μέσω της λογικής της διαφοράς θα σχημάτιζε μια πιο σύνθετη και κατακερματισμένη εικόνα.

Το θεωρητικό πλαίσιο

Σε αυτό το σημείο, ο Λυριντζής παρατηρεί ότι στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες υπάρχει πληθώρα πολιτικών θέσεων οι οποίες ετεροκαθορίζονται η μια έναντι της άλλης και έχουν τη δικιά τους θέση έναντι του πολιτικού κέντρου. Είναι κοινωνίες με πολλά και διαφορετικά πολιτικά κέντρα, είναι κοινωνίες της διαφοράς καθιστώντας δύσκολη την συσπείρωση διαφορετικών πολιτικών κέντρων σε ένα ευρύτερο λαϊκίστικο μέτωπο. Αντίθετα, στην περιφέρεια ο τρόπος καπιταλιστικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση που βίωσαν οι εκεί πληθυσμοί τείνει να δημιουργεί έναν 'κοινό αντίπαλο' εναντίον του οποίου είναι πιο πιθανό να λάβουν δράση λαϊκίστικα κινήματα. Έτσι, ο λαϊκισμός ορίζεται ως «η εκμετάλλευση των λαϊκών-δημοκρατικών στοιχείων μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό, τα οποία χαρακτηρίζονται από ανταγωνισμό μεταξύ του λαού και του συστήματος εξουσίας»⁴². Ο λαϊκισμός προσπαθεί να γίνει ο ηγεμονικός λόγος εντός της κοινωνίας, και προκειμένου να το επιτύχει αυτό στοχεύει γενικά στο λαό και όχι σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη ή ομάδα. Το γεγονός πως απευθύνεται με κάθετο τρόπο στην κοινωνία, κάνει το λαϊκισμό να μην έχει συγκεκριμένες θέσεις αλλά ασαφή προγράμματα, συχνά με αντίθετες μεταξύ τους θέσεις. Η φιγούρα του ηγέτη είναι, και σε αυτή την περίπτωση, ο βασικός φορέας του λαϊκίστικου λόγου.

Θέτοντας το θεωρητικό πλαίσιο ο Λυριντζής εξετάζει την τοποθέτηση του ΠΑΣΟΚ στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, έναν άξονα που ορίζει το ελληνικό πολιτικό σύστημα στο 2^ο μισό του

⁴¹ Lyrintzis, Ch. (1987). *The power of populism: the Greek case*. European Journal of Political Research, 15, σελ. 667.

⁴² Ο.π., σελ. 670.

20^{ου} αιώνα. Σημειώνεται ότι αν και ο άξονας αυτός πάνω στον οποίο τοποθετούνται τα πολιτικά κόμματα που πρωταγωνίστησαν στη χώρα είναι σταθερός, ο τρόπος όμως με τον οποίο νοηματοδοτούνται και ορίζονται οι δύο πόλοι του αλλάζει. Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα της Δεξιάς που ενώ προδικτατορικά το κύριο χαρακτηριστικό της ήταν ο αντικομμουνισμός, μεταπολιτευτικά αυτός «έπαψε να αποτελεί προεξάρχον γνώρισμα»⁴³ και αντικαταστάθηκε από αυτό που ο Κ. Καραμανλής ονόμασε ‘ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό’. Ταυτόχρονα, η Μεταπολίτευση βρίσκει τον έτερο πόλο, αυτόν της κομμουνιστικής Αριστεράς, αντιμέτωπο με μια διάσπαση. Ενώ, η πάλαι ποτέ κραταιά και μαζική Ένωση Κέντρου αδυνατεί να συσπειρώσει τις δυνάμεις που είχε προδικτατορικά.

Η Εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ

Το ΠΑΣΟΚ εκμεταλλευόμενο τη ρευστότητα αυτήν του πολιτικού συστήματος, σε συνδυασμό με τον επαναπροσδιορισμό των όρων Δεξιάς- Αριστεράς κάνει την εμφάνισή του με έναν πολύ πετυχημένο τρόπο. Επισημαίνεται ότι το ΠΑΣΟΚ αξιοποίησε από τη μια την κόπωση και έντονη δυσαρέσκεια κατά της Δεξιάς μετά από τρεις δεκαετίες διακυβέρνησης και από την άλλη την εσωστρέφεια που γνώριζε η κομμουνιστική Αριστερά. Έτσι θέτει εξ αρχής εαυτόν απέναντι στη Δεξιά και ταυτόχρονα παρουσιάζεται ως η ‘νέα’ Αριστερά.

Ο Λυριντζής εξετάζοντας το λόγο του ΠΑΣΟΚ δεν επικεντρώνει στα συγκρουσιακά στοιχεία. Αντίθετα προσπαθεί να βρει τις ισοδυναμίες πάνω στις οποίες έχτισε το ΠΑΣΟΚ το λόγο του. Η πρώτη ισοδυναμία που παρατηρεί είναι η συσπείρωση που θέλει να δημιουργήσει γύρω από το ίδιο ενάντια της Δεξιάς, εξ ου και ο όρος ‘αντιδεξιό μέτωπο’. Η σύνδεση της Δεξιάς όχι μόνο με την κακή διακυβέρνηση αλλά ως κάτι που ήταν «ηθικά λάθος και υπεύθυνο για όλα τα κακά που υπήρχαν στην ελληνική κοινωνία»⁴⁴, δεν αποσκοπεί στο να πλήξει τη Δεξιά αλλά να συσπειρώσει σε μέτωπο τους αντιπάλους της. Η δεύτερη ισοδυναμία είναι η αυτοπαρουσίαση ως η ‘νέα’ Αριστερά. Το ΠΑΣΟΚ με το να παρουσιάζει τον εαυτό του ως τέτοιο καταφέρνει να οικειοποιηθεί την ίδια στιγμή στη ρητορική του και όλα τα «στοιχεία και θέματα που σχετίζονταν με την σοσιαλιστική και κομμουνιστική Αριστερά»⁴⁵. Ένα νεόκοπο κόμμα καταφέρνει να αποκτήσει

⁴³ Λυριντζής, Χρ. (2007). *Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα-Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*. [επιμ. Kevin Featherstone], Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ. Σελ. 47.

⁴⁴ Lyrintzis, Ch., ο.π., σελ. 672.

⁴⁵ Ο.π., σελ. 672.

μέσω αυτής της οικειοποίησης ένα ιστορικό παρελθόν που στην συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία ήταν ιδανικό για την κατασκευή μιας ρητορικής ισοδυναμιών.

Προκειμένου να εξετάσει τα κομμάτια του πληθυσμού τα οποία προσπάθησε να συσπειρώσει το ΠΑΣΟΚ με την κατασκευή αλυσίδων ισοδυναμίας ο Λυριντζής κάνει μία σύντομη ιστορική ανασκόπηση της ελληνική κοινωνίας στις δεκαετίες του 1960 και 1970. Η ανάλυση αυτή είναι αρκετά κοντά στην αντίστοιχη που κάνει ο Ελεφάντης. Έτσι, σημειώνεται η μεγάλη μετανάστευση από την ελληνική επαρχία είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως την Αθήνα, είτε στο εξωτερικό ενάμιση εκατομμυρίου ανθρώπων, με τις αντίστοιχες επιπτώσεις στην οικονομία της Ελλάδας. Η μετανάστευση αυτή συνδυάστηκε, στη δεκαετία του 1970, και με μια αποβιομηχανοποίηση της χώρας. Η μετανάστευση στα αστικά κέντρα δεν συνδυάζεται επομένως με την δημιουργία μιας εργατικής τάξης. Αντίθετα, παρουσιάζεται μεγάλη αύξηση των δημοσίων υπαλλήλων, για παράδειγμα ο αριθμός των δημοσίων έναντι των ιδιωτικών υπαλλήλων βρίσκεται ήδη τη δεκαετία του 1970 σε αναλογία 1:2⁴⁶. Παράλληλα, σημειώνεται και μεγάλη αύξηση των αυτοαπασχολούμενων, η οποία με τη σειρά της έφερε την διόγκωση της λεγόμενης παραοικονομίας, με αυτή να υπολογίζεται στο ένα τρίτο του ΑΕΠ. Οι αλλαγές αυτές έφεραν μια πλήρη ανακατάταξη στην ελληνική κοινωνία, αλλάζοντας ριζικά την κοινωνική διαστρωμάτωση. Το πιο χαρακτηριστικό δείγμα της νέας κατάστασης είναι η δημιουργία μια μεγάλης μεσαίας τάξης. Τα μέλη της οποίας είναι τελείως διαφορετικά μεταξύ τους, τόσο επαγγελματικά όσο και οικονομικά, με μερικά να έχουν ταυτόχρονα πολλούς και διαφορετικούς ρόλους. Με αποτέλεσμα «οι κοινωνικές τοποθετήσεις στην Ελλάδα να είναι συχνά ακαθόριστες και αντιφατικές»⁴⁷.

Το ΠΑΣΟΚ προκειμένου να κερδίσει την εξουσία έπρεπε να λάβει την υποστήριξη αυτής της μεσαίας τάξης. Αυτού του αντιφατικού μορφώματος, που όπως εξετάστηκε πριν, μέρος του, είχε άμεσα συμφέροντα, επαγγελματικά, με το κράτος και άλλο σημαντικό μέρος του, οι αυτοαπασχολούμενοι, διάκεινταν εχθρικά έναντι του κράτους. Οι επιμέρους και συγκεκριμένη ενασχόληση με τα αιτήματα μέρους αυτού του συνόλου αυτόματα θα έφερνε το ΠΑΣΟΚ ενάντιο στα υπόλοιπα μέρη του συνόλου. Έτσι, η επιλογή που έγινε ήταν η κατασκευή λαϊκίστικων διχοτομικών σχημάτων, που μέσω της απλότητας του δυισμού τους, θα συσπείρωναν όλο αυτό τον κόσμο από τη μία πλευρά, όπως το σχήμα των ‘μη προνομιούχων’. Παράλληλα, η ρευστότητα του πολιτικού συστήματος έδωσε τη δυνατότητα στο ΠΑΣΟΚ να ξεπεράσει τις παλιές, ιστορικές

⁴⁶ Ο.π., σελ. 675.

⁴⁷ Ο.π., σελ. 676.

διαιρέσεις της ελληνικής κοινωνίας όχι προσφέροντας μια απάντηση σε αυτές, αλλά αντικαθιστώντας τις με νέες. Η σοσιαλιστική ταυτότητα του ΠΑΣΟΚ του έδωσε τη δυνατότητα να μην μπει στην παλιά διαμάχη κομμουνιστών και δεξιών, αλλά να την εφεύρει εκ νέου ως διαμάχη των αντιδεξιών με τους δεξιούς. Απέναντι, στην κομμουνιστική οπτική γωνία και τη δεξιά για το πώς και ποιες αλλαγές πρέπει να γίνουν στην ελληνική κοινωνία το ΠΑΣΟΚ αντιπαρέταξε το δικό του 'Τρίτο δρόμο για το σοσιαλισμό'. Παράλληλα, το ΠΑΣΟΚ μπόρεσε να κατασκευάσει το 'λαό' στα μέτρα του ταυτίζοντας τον εαυτό του με αυτό, γεγονός στο οποίο καθοριστικό ρόλο έπαιξε η ηγετική φιγούρα του Α. Παπανδρέου.

Αυτή η τακτική επιλογή είχε τρομερή επιτυχία σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο και έφερε το ΠΑΣΟΚ με συντριπτικά ποσοστά στην εξουσία το 1981 και το 1985. Ήδη όμως μεσοπρόθεσμα από το 1986 έδειξε τα όρια της, όταν στις αυτοδιοικητικές εκλογές το ΠΑΣΟΚ έχασε και τους τρεις μεγάλους δήμους της χώρας, (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πειραιάς). Η δυσκολία ήταν ότι τα επιμέρους συμφέροντα που μπόρεσε να συσπειρώσει το ΠΑΣΟΚ ως αντιπολίτευση, με τον ερχομό του στην κυβέρνηση ήθελαν τα αιτήματά τους να γίνουν πράξη. Ο ερχομός στην εξουσία και η κυβερνητική πρακτική του ΠΑΣΟΚ αδυνάτισαν τις αλυσίδες ισοδυναμίας που είχε κατασκευάσει το ίδιο, «το ΠΑΣΟΚ πιάστηκε στην ίδια του την παγίδα: έχοντας υποσχεθεί σχεδόν τα πάντα, όταν ήρθε στην κυβέρνηση κλήθηκε να εφαρμόσει τουλάχιστον μέρος του προγράμματός του»⁴⁸. Η προσπάθεια να εφαρμόσει κάτι το έφερνε απέναντι σε άλλα αντιθετικά αιτήματα, και την σταδιακή εξασθένηση της ισοδυναμίας. Η χαριστική βολή ήταν όταν το 1985 σε αντίθεση με τις προεκλογικές εξαγγελίες του αναγκάστηκε λόγω της οικονομικής κατάστασης που είχε διαμορφωθεί από την προηγούμενη τετραετία να εφαρμόσει σκληρά οικονομικά μέτρα.

Με λίγα λόγια, ο Λυριντζής, επισημαίνει πως ο λαϊκισμός κατασκευάζει μια δική του λογική, μέσω της οποίας επανακαθορίζει και την πραγματικότητα γύρω του, επηρεάζοντας άμεσα την πολιτική πρακτική. Επανακαθορίζει επίσης τη σχέση της κοινωνίας με την πολιτική, με την κατασκευή ενός 'λαού', εντός του οποίου κάθε προσωπικό και ξεχωριστό αίτημα μετατρέπεται σε αίτημα του 'λαού'. Ειδικότερα, στην Ελλάδα «ο ελληνικός λαϊκισμός είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένος με το ρόλο και τη φύση της ελληνικής μεσαίας τάξης»⁴⁹. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ η προσπάθεια να εκπροσωπήσει μια τεράστια και εσωτερικά αντιφατική μεσαία τάξη οδήγησε σε ένα αντίστοιχο αποτέλεσμα. Η κυβερνητική πρακτική του ΠΑΣΟΚ ήταν αντίστοιχα

⁴⁸ Ο.π., σελ. 677.

⁴⁹ Ο.π., σελ. 684.

αντιφατική με τα αιτήματα που έφεραν το κόμμα στην εξουσία, με το ενδιαφέρον αποτέλεσμα «η ορολογία και ο λόγος του ΠΑΣΟΚ να υπόκεινται διαφορετικής ερμηνείας ανάλογα με την οπτική γωνία του δέκτη τους»⁵⁰.

⁵⁰ Ο.π., σελ 684.

Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα

Η ανάλυση του Δ. Χαραλάμπη

Ο Δ. Χαραλάμπης χρησιμοποιεί το λαϊκισμό για να προσεγγίσει τον τρόπο και τους όρους ένταξης της ελληνικής κοινωνίας στην πολιτική, το πέρασμα από μια δημοκρατία της ολιγαρχίας στη σύγχρονη μαζική δημοκρατία. Παράλληλα, εξετάζει το λαϊκισμό για μια εκτεταμένη χρονική περίοδο, που αφορά πρακτικά το σύνολο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Οι καταβολές του λαϊκισμού

Ο Χαραλάμπης ξεκινά με την ανάλυση της ανάπτυξης του κοινοβουλευτικού συστήματος στο νέο ελληνικό κράτος. Η Ελλάδα είναι μια από τις πρώτες χώρες στις οποίες από αρκετά νωρίς, συγκεκριμένα το 1843, το δικαίωμα ψήφου είναι καθολικό, στους άνδρες. Το 1864 το δικαίωμα στη ψήφο κατοχυρώνεται και συνταγματικά, ενώ η αρχή της δεδηλωμένης το 1875 ισχυροποιεί σε πολύ μεγάλο βαθμό το κοινοβουλευτικό σύστημα.

Όμως κατά το Χαραλάμπη η επικράτηση του κοινοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα με καθολική ψήφο είναι ένα επικάλυμμα. Σε αντιδιαστολή με την Ελλάδα γίνεται αναφορά σε χώρες όπως η Αγγλία και η Γαλλία, στις οποίες η καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας ήταν η κατάληξη μιας μακρόχρονης διαδικασίας κοινωνικών μετασχηματισμών, «με την ολοκλήρωση της αστικής επανάστασης γύρω στα 1830-1880, η οποία θα απαιτήσει όρους επικοινωνίας και συμβίωσης που καταλήγουν στην επικράτηση της καθολικής ψηφοφορίας, στην επικράτηση της σύγχρονης αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων»⁵¹.

Επισημαίνεται ότι η ελληνική κοινωνία δίχως να έχει περάσει την ίδια μακρόχρονη διαδικασία περάσματος από την παραδοσιακή κοινωνία της φεουδαρχίας στην σύγχρονη, πραγματοποιεί ουσιαστικά ένα άλμα το οποίο δεν συνεπάγεται την ίδια διαδικασία σε μια συντομότερη εκδοχή της. Η τόση σύντομη μετάβαση από την μία κατάσταση στην άλλη σε επίπεδο επιφάνειας, θεσμών και διαδικασιών κρύβει από κάτω τη χρήση αυτών των μέσων από τους ήδη κατέχοντες εξουσία για την αναπαραγωγή των παραδοσιακών μορφών εξουσίας. Σημειώνεται ότι με την αποτίναξη της οθωμανικής αυτοκρατορικής εξουσίας αυτοί που κατείχαν σε τοπικό επίπεδο την εξουσία, δηλαδή οι προεστοί και οι μεγάλες πολιτικές οικογένειες, επιβάλλονται στη χώρα μέσω της χρήση τελείως σύγχρονων μέσων. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει τον εκσυγχρονισμό ούτε αυτών που κατείχαν την εξουσία ούτε της κοινωνίας. Το συμπέρασμα είναι, ότι στην Ελλάδα το δημοκρατικό κράτος που διαμορφώνεται δεν αποτελεί προϊόν ενός κοινωνικού συμβολαίου,

⁵¹ Χαραλάμπης, Δ. σελ. 29.

«έκφραση της πολιτικής εξισορρόπησης ενός ελάχιστου κοινού παρονομαστή συμφωνίας και αποδοχής μεταξύ ετεροβαρών δυνάμεων»⁵². Αντίθετα, το νέο δημοκρατικό σύστημα χρησιμοποιείται από μια ελίτ για να επιβληθεί στην κοινωνία και το εργαλείο με το οποίο πραγματοποιείται η επιβολή αυτή είναι το πελατειακό σύστημα: η σχέση πατρωνείας–πελατείας. Κατά το Χαραλάμπη οι θεσμοί που έρχονται να πλαισιώσουν την ελληνική κοινωνία είναι περισσότερο μια επίφαση, αντιγραμμένη από το εξωτερικό, παρά μια θεσμική πλαισίωση με αναφορά στη νέα κοινωνική πραγματικότητα.

Ο Χαραλάμπης, μέσα από την περιγραφή αυτή των πρώτων βημάτων του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, παρατηρεί τη διαμόρφωση εξαρχής ενός ανορθολογισμού στον πυρήνα του πολιτικού συστήματος. Ως ορθολογικό παράδειγμα θεωρείται η διαδικασία αλλαγής μιας κοινωνίας, η οποία καταλήγει σε ένα κοινό τόπο, μια ελάχιστη συμφωνία, το κοινωνικό συμβόλαιο. Μέσω του κοινωνικού συμβολαίου στη συνέχεια, δημιουργείται και ένα ορθολογικό, νομικό, κανονιστικό και λειτουργικό θεσμικό πλαίσιο για την κοινωνία. Ως ανορθολογική κρίνεται «η εξωκοινωνική και εξωπραγματική μετάθεση των όρων του [σ.σ. κοινωνικού συμβολαίου]»⁵³. Το ελληνικό παράδειγμα τοποθετείται στη δεύτερη κατηγορία με το θεσμικό πλαίσιο να αποτελεί τη ‘βιτρίνα’ ενός μηχανισμού εξωθεσμικής συναίνεσης, των πελατειακών σχέσεων.

Το αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος θεωρείται ότι είναι η δημιουργία μιας ετεροβαρούς σχέσης ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος. Το συμπέρασμα είναι ότι η κοινωνία δεν λειτουργεί με συλλογικές δημοκρατικές διαδικασίες, αλλά σε ατομικό επίπεδο. Ο πολίτης–πελάτης διαπραγματεύεται – συνδιαλέγεται σε ατομικό επίπεδο με τον πάτρωνα εκπρόσωπο της εξουσίας του κράτους. Το θεσμικό πλαίσιο αντί να ρυθμίζει τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας, λειτουργεί ως ο μηχανισμός αναπαραγωγής της εξουσίας του κράτους που επιβάλλεται στην κοινωνία. Το παραδοσιακό πλαίσιο σχέσεων πελάτη – πάτρωνα έρχεται να αναβαθμιστεί σε ένα νέο επίπεδο και να εκσυγχρονιστεί μέσα από «τον σύγχρονο τεχνοκρατικό κρατισμό»⁵⁴. Το ειρωνικό σε αυτή τη σχέση είναι ότι η μαζικοποίηση της κοινωνίας αποτελεί ταυτόχρονα και το μεγαλύτερο κίνδυνο ανατροπής της σχέσης αυτής.

⁵² Ο.π., σελ. 27.

⁵³ Ο.π., σελ. 31.

⁵⁴ Ο.π., σελ. 35.

Ο πρώτος δικομματισμός και τα προβλήματα του μεσοπολέμου

Το πρόβλημα του συστήματος που μόλις περιγράφηκε εντοπίζεται στο ότι οδηγεί στην αδράνεια, δηλαδή σε ένα μηχανισμό αναπαραγωγής του που δεν αποβλέπει σε κάποια εξέλιξη ή αλλαγή. Διαπιστώνεται ότι το πρόβλημα με το μηχανισμό αυτό άρχισε να φαίνεται στον πρώτο δικομματισμό, όταν η εκσυγχρονιστική προσπάθεια του Τρικούπη ήρθε σε άμεση αντίθεση μαζί του. Η προσπάθεια αλλαγής των παραγωγικών και οικονομικών σχέσεων, που ήταν όμως άμεσα συνδεδεμένες με το μηχανισμό αυτό, θεωρείται ότι είχαν και άμεσες συνέπειες στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο, γιατί ήταν μια απειλή για το πελατειακό σύστημα όπως ήταν διαμορφωμένο μέχρι τότε. Το μεγάλο κεφάλαιο που υπήρχε στην διασπορά προσπαθεί σιγά σιγά να αναμειχτεί και στο εσωτερικό της Ελλάδας, όπου βρίσκεται αντιμέτωπο με το κράτος που ελέγχεται από τους προεστούς και τα 'παραδοσιακά τζάκια'. Σε αυτήν τη σύγκρουση έρχονται να προστεθούν και τρίτοι παράγοντες όπως η οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα και ο καταστροφικός πόλεμος του 1897. Η λύση βρίσκεται το 1909 με την ανάληψη της εξουσίας από τον Ελ. Βενιζέλο. Η αλλαγή αυτή γίνεται σε πρώτο επίπεδο με εξωθεσμικούς όρους, μέσω της στάσης στο Γουδί, πριν επισφραγιστεί θεσμικά μέσω εκλογών.

Ο Χαραλάμπης εξετάζει την περίοδο από το 1909 έως το 1936 ως μια ενιαία περίοδο αναπροσαρμογής του συστήματος στην Ελλάδα, ως μια περίοδο που το κλασικό πελατειακό σύστημα που κυριάρχησε τον προηγούμενο αιώνα φτάνει στα όρια του, ενώ η προσπάθεια προσαρμογής του πολιτικού συστήματος στα πλαίσια μιας μαζικής κοινωνίας αποτυγχάνει και τερματίζεται άδοξα με την επιβολή δικτατορίας από το Μεταξά το 1936. Οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές της περιόδου αυτής βρίσκουν τις ρίζες τους ήδη στον πρώτο δικομματισμό. Η ουσία της αντιπαράθεσης αυτής ήταν «ο τρόπος κυριαρχίας, το πολιτικό μοντέλο λειτουργίας»⁵⁵. Η προσπάθεια του Τρικούπη να αναπροσαρμόσει-εκσυγχρονίσει το πολιτικό σύστημα απέτυχε, οι αντικειμενικές συνθήκες που τον οδήγησαν όμως σε αυτήν την επιλογή θεωρείται ότι παρέμειναν και με το πέρασμα του χρόνου έγιναν πιο επιτακτικές. Το κοινοβουλευτικό σύστημα έπρεπε να βρει νέο μηχανισμό «αναπαραγωγής της κοινωνικής συναίνεσης»⁵⁶ πέραν των πελατειακών σχέσεων. Έγινε μια προσπάθεια ίδρυσης μαζικών κομμάτων, σύμφωνα με το παράδειγμα άλλων χωρών, η οποία όμως ήταν άκαρπη. Συμπεραίνεται λοιπόν, ότι υπάρχουν παράλληλα δύο συστήματα το παραδοσιακό που πλέον είναι μη λειτουργικό και το νέο που δεν μπορεί να

⁵⁵ Ο.π., σελ. 95.

⁵⁶ Ο.π., σελ. 97.

επιβληθεί καθώς το εμποδίζει το προηγούμενο. Σε αυτό το αδιέξοδο έρχεται να προστεθεί και η καταστροφή του 1922. Η αδυναμία του νέου συστήματος, των μαζικών κομμάτων, να επιβληθεί το οδηγεί να αναζητήσει βοήθεια. Έτσι, η εναλλαγή στη εξουσία από ένα σημείο και μετά αντί να στηρίζεται στο κοινοβουλευτικό σύστημα αναζητά εξωθεσμική βοήθεια στο στρατό. Τα πραξικοπήματα γίνονται μια συχνή πρακτική εναλλαγής στην εξουσία. Επομένως, στην αδυναμία του θεσμικού πλαισίου να ανταποκριθεί στο διακύβευμα της εποχής, η απάντηση δίδεται εκτός αυτού.

Ο Χαραλάμης εντοπίζει σε αυτή την περίοδο τα πρώτα σημάδια εμφάνισης του λαϊκισμού στην Ελλάδα. Το πελατειακό σύστημα θεωρείται ως ο βασικός λόγος για την αδυναμία συγκρότησης μαζικών κομμάτων, καθώς τα χτυπάει στα θεμέλιά τους, τις κομματικές οργανώσεις, καθώς «η περιθωριοποίηση ενός κανονιστικού κώδικα-πλαισίου λειτουργίας του πολιτικού ως αντικειμενικού όρου συγκρότησης/αναπαραγωγής συναίνεσης αποτελεί καθολικό στοιχείο, το οποίο εμποδίζει τον εξορθολογισμό και την οργάνωση αιτημάτων σε ιδεολογικές πλατφόρμες, αλλά και απρόσωπων αντικειμενικών μηχανισμών-φορέων αυτής της διαδικασίας, δηλαδή, κομματικών σχηματισμών»⁵⁷. Παρ' όλα αυτά, δημιουργούνται μαζικά κόμματα. Η μαζικοποίηση στηρίζεται σε δύο πυλώνες εκείνη την εποχή, την εθνικιστική επεκτατική ιδεολογία και τους χαρισματικούς ηγέτες. Το πρώτο στοιχείο λειτουργεί διαπαραταξιακά σε επίπεδο κοινωνίας, το δεύτερο είναι εκείνο που προκαλεί συγκρούσεις, που εκφράζονται για παράδειγμα με το περίφημο δίλλημα 'Βενιζέλος ή βασιλιάς'. Και έτσι τα πελατειακά δίκτυα αρχίζουν με πολύ αργό ρυθμό, λόγω της ανθεκτικότητάς τους, να παραμερίζονται από το λαϊκισμό.

Η απουσία κοινωνικού συμβολαίου συνεχίζει κατά το Χαραλάμπη να είναι ο καθοριστικός παράγοντας. Η αντιπαράθεση του παλαιού με το νέο δεν αφορά στον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας αλλά στο τρόπο κυριαρχίας πάνω σε αυτή. Δεν επιχειρείται ανατροπή στην ετεροβαρή σχέση κράτους και κοινωνίας. Το πέρασμα σε μια μαζική κοινωνία δεν γίνεται με ορθολογικά κριτήρια, σύμφωνα με τον προηγούμενο ορισμό του ορθολογισμού, αλλά μέσω της δημιουργίας φαντασιακών ταυτοτήτων μέσω του εθνικισμού. Ο λαϊκισμός θεωρείται ότι είναι η τομή που μπορεί ταυτόχρονα να εκφράσει τις αντιθέσεις της εποχής και να είναι «σταθεροποιητικός του τρόπου κυριαρχίας»⁵⁸. Η εξωθεσμική συγκρότηση της κοινωνίας όχι μόνο δεν αμφισβητείται αλλά βρίσκει και νέους τρόπους έκφρασης με την επέμβαση του στρατού στη σφαίρα της πολιτικής.

⁵⁷ Ο.π., σελ. 100.

⁵⁸ Ο.π., σελ. 109.

Όλες αυτές οι αντιφάσεις και οι αδυναμίες του πολιτικού συστήματος έρχονται να επιβεβαιωθούν διθυραμβικά με την αυτοκατάργηση του κοινοβουλίου το 1936 και την παράδοση της εξουσίας στον Μεταξά. Έτσι, μια δεύτερη μεγάλη περίοδος για την Ελλάδα κλείνει έχοντας ως σταθερά την εξωθεσμική συγκρότηση της πολιτικής και την εμφάνιση του λαϊκισμού.

Η λειτουργία του εμφυλίου πολέμου

Το τέλος του πολέμου συνδυάστηκε με την κληρονομιά που άφησε η προηγούμενη κατάσταση. Το αδιέξοδο της μετάβασης σε μια νέα κατάσταση πραγμάτων του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, διαδέχτηκε η «πλήρης διάλυση των πολιτικών μηχανισμών κοινωνικής συνοχής»⁵⁹ που επέφερε η κατοχή. Ο Χαραλάμπης επισημαίνει ότι τα θεμέλια της νέας κατάστασης διαμορφώθηκαν στην εμφύλια σύρραξη που ακολούθησε. Η Αριστερά και συγκεκριμένα το ΚΚΕ από το περιθώριο στο οποίο βρισκόταν τα προηγούμενα χρόνια έχει εξελιχθεί στον ηγετικό παράγοντα εξουσίας στη χώρα κατά τη διάρκεια της κατοχής, με το προηγούμενο σύστημα να βρίσκεται εκτός χώρας στην κυβέρνηση που συγκροτήθηκε στην Αίγυπτο.

Η λήξη του πολέμου και το κενό εξουσίας που είχε δημιουργηθεί ήταν μια ιδανική συνθήκη για τη δημιουργία ενός κοινωνικού συμβολαίου για πρώτη φορά από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η σύναψη ενός τέτοιου συμβολαίου, όμως, που κατά το Χαραλάμπη θα έπρεπε να αποτελεί και αποκρυστάλλωση της κατάστασης που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία, θα έπρεπε με λίγα λόγια να αναγνωρίζει και τον σημαίνοντα ρόλο που είχε καταλάβει πλέον η Αριστερά. Παράλληλα, η δημιουργία ενός τέτοιου μηχανισμού και θεσμικού πλαισίου σήμαινε ότι αυτός θα ξεκινούσε να λειτουργεί ανεξάρτητα και να παράγει από μόνος του αποτελέσματα. Κάτι τέτοιο δεν συνέφερε την αγγλική κυβέρνηση που εκείνη την περίοδο είχε άμεσα συμφέροντα στην Ελλάδα. Τα συμφέροντα της αγγλικής κυβέρνησης εκφράζονταν από τους εκπροσώπους του παλαιού καθεστώτος και το προτιμητέο θα ήταν η επιστροφή στην προτεραία κατάσταση. Οι επιλογές που έγιναν εκατέρωθεν οδήγησαν σε αδιέξοδο. Έτσι, για μια ακόμα φορά η λύση δόθηκε εξωθεσμικά, μέσω του εμφυλίου πολέμου, «ο εμφύλιος απέτρεψε τη συγκρότηση ενός ελάχιστου κοινού παρονομαστή συμφωνίας, που λειτουργεί στο αστικό καθεστώς της μαζικής δημοκρατίας μέσω της ενεργοποίησης και (άνισης) εξισορρόπησης των κοινωνικών αντιθέσεων ώστε να λειτουργεί η αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, και επέτρεψε τη μονομερή επικράτηση της μιας πλευράς»⁶⁰.

⁵⁹ Ο.π., σελ. 127.

⁶⁰ Ο.π., σελ. 148.

Το μετεμφυλιακό κράτος

Το μετεμφυλιακό κράτος θέτει κατά το Χαραλάμπη τα θεμέλιά του σε εξωθεσμικές βάσεις. Οι νέοι παράγοντες που υπεισέρχονται σε σχέση με πριν είναι ο στρατός και οι ξένες παρεμβάσεις και ο ρόλος που επιτελούν μετεμφυλιακά. Εκτιμάται ότι ο στρατός πλέον δεν είναι προέκταση δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων που τον χρησιμοποιούν εναλλάξ για να ανέλθουν στην εξουσία, αλλά είναι αυτός που έφερε τη νίκη στον εμφύλιο πόλεμο, είναι αυτός που επέτρεψε εν συνόλω την εγκαθίδρυση στην εξουσία του νέου πολιτικού συστήματος. Ο στρατός αυτονομείται και αρχίζει να δρα από μόνος του, εκτός πάντα του θεσμικού πλαισίου, όπως με την ίδρυση του ΙΔΕΑ. Το θεσμικό πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους συνοδεύεται από το παρασύνταγμα και δίπλα στο κράτος, στήνεται το περίφημο παρακράτος ως φύλακας και επιτηρητής του, αποτελώντας το ουσιαστικό κέντρο εξουσίας.

Επισημαίνεται ότι οι πελατειακές σχέσεις που έπαιζαν καθοριστικό ρόλο την προηγούμενη περίοδο επανέρχονται αλλά με άλλη μορφή. Το πέρασμα του πολέμου έσπασε σε μεγάλο βαθμό τα διαπροσωπικά πελατειακά δίκτυα. Οι σχέσεις πλέον αυτές λαμβάνουν πλέον μαζικότερη μορφή σε μια προσπάθεια του νέου πολιτικού συστήματος να συνδεθεί με την κοινωνία.

Η επικράτηση ολοκληρωτικά μιας πλευράς έναντι της άλλης μέσω του εμφυλίου πολέμου επέφερε μια ακόμα σημαντική στρέβλωση. Το νέο πολιτικό σύστημα είναι στηριγμένο πάνω στον αποκλεισμό των ηττημένων, που αποτελούσαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Είναι ένα σύστημα που για μεγάλο μέρος της κοινωνίας αντί να έχει μηχανισμούς ενσωμάτωσης, έχει μηχανισμούς αποκλεισμού. Ο αντικομμουνισμός και η εθνικοφροσύνη που είναι τα κύρια ιδεολογικά σχήματα του νέου συστήματος είναι σχήματα αποκλεισμού, και ακόμα χειρότερα είναι σχήματα που συνεχώς πρέπει να ετεροκαθορίζονται έναντι ενός αντιπάλου. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρονται τα πολιτικά κόμματα του κέντρου τα οποία βρίσκονται υπό τη συνεχή πίεση να αποδείξουν ότι ανήκουν εντός του πολιτικού συστήματος και όχι στους αντιπάλους του. Το αδιέξοδο αυτών των σχημάτων θεωρείται ότι οδηγεί τελικά στο πραξικόπημα του 1967.

Ο πολιτικός αποκλεισμός μεγάλου μέρους της κοινωνίας οδήγησε στην αναζήτηση διαφορετικών τρόπων κοινωνικής ενσωμάτωσης, και ιδιαίτερα στη δημιουργία όρων οικονομικής ενσωμάτωσης. Η οικονομική ανάπτυξη και ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες, που περιγράφουν αναλυτικά και οι Ελεφάντης και Λυριντζής, δημιούργησε αυτούς τους όρους κοινωνικής ενσωμάτωσης. Έτσι, δημιουργείται το παράδοξο να συντελείται μια εσωτερική ανακατάταξη της ελληνικής κοινωνίας, με τη δημιουργία

και νέων κοινωνικών στρωμάτων (π.χ. μικροαστικά) στο οικονομικό πεδίο με παράλληλο αποκλεισμό αυτών από το πολιτικό πεδίο. Σε αυτήν την αντίφαση ο Χαραλάμπης αποδίδει και φαινόμενα όπως η εκτεταμένη φοροδιαφυγή. Η ανάδειξη της Ενώσεως Κέντρου (Ε.Κ) στην εξουσία στηρίχτηκε στην προσπάθεια άρσης αυτού του παράδοξου.

Η Ε.Κ., κυρίως από τις εκλογές του 1961 και μετά, προσπάθησε να καλύψει αυτό το κενό έλλειψης πολιτικών όρων ενσωμάτωσης. Η ανέλιξη της Ε.Κ. ήταν το αποτέλεσμα του αδιεξόδου που το εκλογικό σώμα φάνηκε να βλέπει στον τρόπο λειτουργίας του μετεμφυλιακού κράτους καθώς και του αιτήματος για αλλαγή του. Σε αυτό το σημείο, βέβαια, φάνηκε ποιος ασκούσε πραγματικά την εξουσία σε αυτό το πολιτικό σύστημα, «το γεγονός της μαζικής αντίδρασης των μηχανισμών καταναγκασμού για την υπεράσπιση της (συγκεκριμένης μετεμφυλιακής) μονοσημαντότητας του τρόπου κυριαρχίας. Υπεράσπιση που, μέσα από την πολιτική κρίση του 65'-67', οδηγεί στη δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου»⁶¹.

Ο Χαραλάμπης εκτιμά ότι οι συνθήκες που επικρατούν τη δεκαετία του 60' είναι ιδανικές για την εμφάνιση του λαϊκισμού. Πρώτη και κύρια έκφραση της εμφάνισης αυτής είναι η ιδιότυπη και ισχυρή σχέση πλήθους-αρχηγού. Το πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου αποκτά ένα περιεχόμενο πέραν του υποκειμένου, αρχίζει να περιβάλλεται από ένα μύθο, αυτόν του 'Γέρου της δημοκρατίας' που μάχεται και μόνος ενάντια στο παρακράτος. Σε αυτές τις συνθήκες κάνει την εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή ο Α. Παπανδρέου.

Από τα πρώτα βήματα του Α. Παπανδρέου στην πολιτική σκηνή εντοπίζονται τα στοιχεία και σημεία που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο μεταπολιτευτικά. Ο Α. Παπανδρέου εμφανίζεται με έναν αριστερό λόγο, ο οποίος στρέφεται ενάντια στους ξένους και το κατεστημένο. Τα σχήματα αυτά συνοδεύονται και από την τεχνοκρατική χροιά του οικονομολόγου, δημιουργώντας την εικόνα του «ηγέτη-ειδικού»⁶². Ο ρόλος του δεν θα ήταν τόσο σημαντικός αν δεν εμπλεκόταν σε μια προσπάθεια κατασκευής δικού του εξωθεσμικού μηχανισμού στο στρατό και στην ΚΥΠ, την περίφημη υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.

Δικτατορία, Μεταπολίτευση & λαϊκισμός

Η επιβολή της δικτατορίας ήρθε να παγιώσει κάποιες προϋπάρχουσες καταστάσεις. Η χούντα έρχεται να θέσει οριστικό τέλος στην όποια αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος και σε όποια προσπάθεια αλλαγής-μετασχηματισμού του. Έρχεται να επιβεβαιώσει τις εξωθεσμικές πρακτικές

⁶¹ Ο.π., σελ. 226.

⁶² Ο.π., σελ. 233.

ως τον κύριο τρόπο κοινωνικής ενσωμάτωσης και συμπεριφοράς. Η παγίωση αυτή επέρχεται μέσω της, εν τοις πράγμασι, καταστολής κάθε φωνής που επιθυμούσε κάτι διαφορετικό, και την για επτά χρόνια αδιαμφισβήτητη και συνεχόμενη εξωθεσμική άσκηση της εξουσίας, κατάσταση που, κατά το Χαραλάμπη, κληροδοτεί στην Μεταπολίτευση.

Ο Χαραλάμπης εκτιμά ότι ο ερχομός της Μεταπολίτευσης βρίσκει την ελληνική κοινωνία δίχως τα μέσα για την αναγκαία, εκείνη τη δεδομένη στιγμή, μαζική πολιτική ενσωμάτωση. Κρίνεται ότι οι πελατειακές σχέσεις που ήταν ο κύριος μηχανισμός ενσωμάτωσης προπολεμικά δεν μπορούσαν να παίξουν πλέον αυτό τον ρόλο, από τότε είχαν φτάσει στα όριά τους. Ενώ μετεμφυλιακά επανήλθαν με διαφορετική μορφή και από ένα κράτος που προσπαθούσε να αποκτήσει δεσμούς με την κοινωνία. Το κενό αυτό, σύμφωνα με τον Χαραλάμπη, έρχεται να καλύψει ο λαϊκισμός. ο οποίος παρουσιάζεται ως «ο κυρίαρχος εξωθεσμικός και αντιθεσμικός μηχανισμός συναίνεσης»⁶³.

Η διακυβέρνηση της Νέας δημοκρατίας μέχρι το 1981 παίζει το μεταβατικό ρόλο σε ένα νέο σύστημα. Η Νέα Δημοκρατία την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης είναι ο φορέας που εγγυάται και πραγματοποιεί τη μετάβαση αυτή. Παράλληλα, όμως δεν μπορεί να αποστασιοποιηθεί και από το γεγονός ότι είναι η συνέχεια της Δεξιάς παράταξης. Έτσι, ενώ μπορεί να διεκπεραιώσει το ρόλο της μετάβασης, δεν μπορεί να είναι ο πολιτικός φορέας εκπροσώπησης και ενσωμάτωσης στο νέο σύστημα εκείνου του μέρους του πληθυσμού που ήταν μέχρι τότε πολιτικά αποκλεισμένο. Το ρόλο αυτό θα αναλάβει το ΠΑΣΟΚ.

Ο Α. Παπανδρέου με την άφιξή του στην Ελλάδα αντιλαμβάνεται την κατάσταση και χαρακτηρίζει τη Νέα Δημοκρατία ως ‘αλλαγή φρουράς του ΝΑΤΟ’. Διαβλέπει κατευθείαν ότι ταυτίζοντας την Νέα Δημοκρατία με τον εξωγενή παράγοντα και το ρόλο που αυτός επιτέλεσε στην μεταπολεμική Ελλάδα, του ανοιγόταν διάπλατα ο δρόμος προς την εξουσία. Η ενσωμάτωση σε αυτή την περίπτωση δεν γίνεται, κατά το Χαραλάμπη, μέσω ενός θεσμικού πλαισίου, καθώς όπως δήλωσε ο Α. Παπανδρέου ‘ο μόνος θεσμός είναι ο λαός’. Αντίθετα, λαμβάνει χώρα μια «λαϊκίστικη μαζικοποίηση»⁶⁴ που οδηγεί στην ενσωμάτωση μέσω της ταύτισης με ένα νέο κόμμα, το ΠΑΣΟΚ, και τον ηγέτη του. Αυτός είναι και ο λόγος που η ηγεμονική προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου ήταν ο εγγυητής ενότητας του πολυσυλλεκτικού χαρακτήρα των κομματιών της κοινωνίας που επιθυμούσε να εκπροσωπήσει, καθώς ήταν ο φορέας που «εξέφρασε την ανάγκη

⁶³ Ο.π., σελ 262.

⁶⁴ Ο.π., σελ. 308.

συμμετοχής, που η συνέχεια της συντηρητικής διακυβέρνησης είχε αποκλείσει ή είχε εναποθέσει στους μηχανισμούς της αγοράς [σ.σ. κοινωνική ενσωμάτωση με οικονομικούς όρους]»⁶⁵.

Τέλος, στο νέο σύστημα που διαμορφώνεται, τα πολιτικά κόμματα είναι κυρίαρχα στην κοινωνία. Η κυριαρχία τους αυτή όμως, κατά το Χαλαράκη, οφείλεται κατά κύριο λόγο στη διαχείριση του κράτους και του κρατικού χρήματος. Τα κόμματα διεκδικούν το μονοπώλιο ως εκφραστές της κοινωνίας, μην αφήνοντας χώρο σε άλλες εκφράσεις. Έτσι, διατηρείται η ετεροβαρής σχέση του κράτους, και του εκάστοτε κόμματος που το ελέγχει, έναντι της κοινωνίας.

⁶⁵ Ο.π., σελ. 306.

Κ. Σημίτης και λαϊκισμός

Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούμε σε έναν άνθρωπο που η πρωταρχική του ιδιότητα δεν είναι η ακαδημαϊκή αλλά η πολιτική, τον Κ. Σημίτη. Ο Κ. Σημίτης αναφέρεται σε διάφορα έργα του στο λαϊκισμό. Η σκέψη του γύρω από το λαϊκισμό βρίσκεται συμπυκνωμένη στον πρόλογο που γράφει για τον μικρό τόμο «Λαϊκισμός και Πολιτική», με άρθρα για τον λαϊκισμό των Μουζέλη, Λίποβατς και Σπουρδαλάκη.

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος που έπαιξε ο Κ. Σημίτης για σχεδόν μια δεκαετία ως πρωθυπουργός αλλά και πριν από αυτό ως ενεργό μέλος, βουλευτής και υπουργός του ΠΑΣΟΚ, δίνει ιδιαίτερο βάρος σε αυτά που έχει να πει για το λαϊκισμό. Πρέπει να σημειωθεί πως το κείμενο στο οποίο γίνεται αναφορά, είναι δημοσιευμένο το 1989, την περίοδο που το ΠΑΣΟΚ είχε χάσει την εξουσία και βρισκόταν αντιμέτωπο με πολύ σοβαρά σκάνδαλα, με κυριότερο την υπόθεση Κοσκωτά.

Ο Κ. Σημίτης ξεκινά το κείμενό του με τη διαπίστωση ότι ο λαϊκισμός «έχει τις ρίζες του σε συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας»⁶⁶. Πιο συγκεκριμένα, η ευθύνη για τις ρίζες του φαινομένου εντοπίζεται στην κοινωνική διάρθρωση της χώρας.

Η Ελλάδα κατά τον Κ. Σημίτη δεν έχει ακολουθήσει το παράδειγμα των βιομηχανικών κοινωνιών, στις οποίες υπάρχει «μια μεγάλη πλειοψηφία εργαζομένων με σχέση εξαρτημένης εργασίας, ενός μικρού αριθμού αγροτών και αυτοαπασχολούμενων και ενός περιορισμένου αριθμού κεφαλαιούχων»⁶⁷. Σε αντίθεση με αυτό το παράδειγμα, στην Ελλάδα επιδιώκεται η αυτοαπασχόληση, ο αριθμός των αγροτών μειώθηκε μεν αλλά παραμένει υψηλός και η πλειοψηφία των μισθωτών απασχολείται στον άμεσο ή ευρύτερο δημόσιο τομέα. Η επιθυμία για διορισμό στο Δημόσιο, αποτελεί και «το προσφιλέστερο μέσο προσέλκυσης πολιτικής πελατείας»⁶⁸.

Συνεχίζοντας, ο Κ. Σημίτης αναφέρει πως οι μισθοί που δίνει το Δημόσιο δεν είναι ικανοποιητικοί και οδηγούν στην αναζήτηση και δεύτερης εργασίας, αν και από τα τρία επαγγέλματα (τραπεζοϋπάλληλος, εφοριακός και γεωπόνος) που χρησιμοποιεί ως παραδείγματα μόνο το ένα, ο εφοριακός, ανήκει στο Δημόσιο. Η απασχόληση σε παραπάνω από μια δουλειές, που κάποιες φορές βρίσκονται και σε σύγκρουση μεταξύ τους, αναφέρεται ως μια «πολυασθένεια» του υποκειμένου, όρο που δανείζεται από τον Κ. Τσουκαλά, «δηλαδή η πολιτική και κοινωνική

⁶⁶ Μουζέλης, ο.π., σελ. 9.

⁶⁷ Ο.π., σελ. 9.

⁶⁸ Ο.π., σελ. 10.

τους συμπεριφορά προσδιορίζεται από τα συμφέροντα των δύο απασχολήσεων και κυρίως από τη σχετική ισορροπία των δύο επαγγελματιών»⁶⁹.

Από την άλλη πλευρά ο Κ. Σημίτης παρατηρεί πως οι αυτοπασχολούμενοι, ο αριθμός των οποίων είναι σχεδόν ίσος με τον αριθμό των μισθωτών, δεν εξασφαλίζουν ικανοποιητικά εισοδήματα, λόγω του πλήθους τους. Το κριτήριο βάσει του οποίου ενεργούν δεν είναι η πραγματικότητα στην οποία ζουν, αλλά ένα καλύτερο μέλλον το οποίο προσδοκούν, και γι' αυτό ασκούν πίεση επιζητώντας τη στήριξη του κράτους.

Παράλληλα, ο Κ. Σημίτης θεωρεί ως μονάδα βάσης της κοινωνίας στην Ελλάδα είναι η οικογένεια. Η οικογένεια, λοιπόν, προσπαθεί να στείλει τα μέλη της σε διαφορετικούς τομείς, ένα παιδί στο δημόσιο, ένα να δουλεύει στα κτήματα και ένα να ανοίξει μια μικρή επιχείρηση, με αποτέλεσμα να έχει ταυτόχρονη παρουσία σε διαφορετικές εκφάνσεις της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό το φαινόμενο κάνει αδύνατη κατά τον Κ. Σημίτη την όποια συζήτηση για ταξική διάρθρωση και ταξικά συμφέροντα και συγκρούσεις στην Ελλάδα.

Επομένως, η ελληνική κοινωνία, όπως την περιγράφει ο Κ. Σημίτης, αποτελείται από πολλές ομάδες, μη ταξικά διαρθρωμένες, «με ειδικά συμφέροντα και ειδικές σχέσεις με το πολιτικό σύστημα»⁷⁰. Οι ειδικές σχέσεις αφορούν στο γεγονός πως οι ομάδες συγκρούονται για τον έλεγχο του κράτους, ενός κράτους που θα λειτουργήσει ως προστάτης και εγγυητής των δικών τους συμφερόντων. Ο πολιτικός λόγος που προσπαθεί να εκφράσει αυτήν την αντιπαράθεση είναι ένας λόγος που «αντιπαράθετει τα συμφέροντα όλων προς τα συμφέροντα κανενός»⁷¹. Είναι πολύ ενδιαφέρον πως στο πολιτικό λόγο αυτό που παραθέτει και καταγγέλλει ο Κ. Σημίτης τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί είναι κάποια από τα βασικά σχήματα με τα οποία ανήλθε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία στις αρχές της δεκαετίας του 80', με χαρακτηριστικότερο όλων το σχήμα 'μη προνομιούχοι'- 'προνομιούχοι'. Στο πλαίσιο αυτό τα αιτήματα αντί να απευθύνονται σε μαζικούς πολιτικούς φορείς μπορούν να διεκπεραιώνονται μέσω μεμονωμένων μηχανισμών και προσωπικοτήτων.

Έτσι ο Κ. Σημίτης καταλήγει, ότι στην Ελλάδα έχει διαμορφωθεί μια κατάσταση που λόγω της δομής και της λειτουργίας της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για την άνθηση του λαϊκισμού. Ο λαϊκισμός κυριαρχεί μέσα από την μερική

⁶⁹ Ο.π., σελ. 11.

⁷⁰ Ο.π., σελ. 14.

⁷¹ Ο.π., σελ. 14.

εξυπηρέτηση μέρους των αιτημάτων των κοινωνικών ομάδων που διαμορφώνονται, καλλιεργώντας παράλληλα την ελπίδα στους υπολοίπους ότι θα έρθει μετά η σειρά τους. Ταυτόχρονα, υποδαυλίζει και εμπεδώνει το διαχωρισμό της κοινωνίας ανάμεσα σε φίλους και εχθρούς, εκμεταλλευόμενος τις έριδες που δημιουργούνται στην κοινωνία.

Όλες αυτές οι απόψεις που διατυπώνει ο Κ. Σημίτης στο κείμενό του έχουν ιδιαίτερο βάρος, όχι τόσο από επιστημονική, όσο από πολιτική πλευρά, διότι αυτές αποτέλεσαν τις απόψεις που είχε μια πολιτική ελίτ που ήταν επικεφαλής στη διακυβέρνηση της χώρας για αρκετό χρονικό διάστημα, και που μέλη της παίζουν ακόμα πρωταγωνιστικό ρόλο.

Εθνικο-λαϊκισμός-Η ανάλυση του Αν. Πανταζόπουλου

Το θεωρητικό πλαίσιο

Ο Αν. Πανταζόπουλος προσεγγίζει το λαϊκισμό με βάση δύο έννοιες, το λαό και το έθνος. Κρίνει πως αυτές οι δύο έννοιες υπήρξαν ο πυρήνας πάνω στον οποίο βασίστηκε «η ανασυγκρότηση του πολιτικού και κομματικού συστήματος μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών»⁷². Ο Αν. Πανταζόπουλος εξετάζει το λαϊκισμό, εμφανώς επηρεασμένος από τις θεωρίες του Pierre-Andre Taguieff, και συγκεκριμένα τον αντιμετωπίζει ως ένα κράμα εθνικισμού και λαϊκισμού, τον εθνικο-λαϊκισμό. Έχει γράψει πολλά έργα πάνω στο θέμα του εθνικο-λαϊκισμού, στην παρούσα εργασία, όμως, θα εξεταστεί το βιβλίο του «Για το λαό και το έθνος – Η Στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989» που αποτελεί και τη διατριβή του και στο οποίο περιγράφει εκτενώς τη θεωρία του και την εφαρμογή της στην Ελλάδα.

Το πρώτο κομμάτι του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην περιγραφή του θεωρητικού πλαισίου του εθνικολαϊκισμού. Αρχικά, επισημαίνεται, ότι είναι χαρακτηριστικό για το λαϊκισμό να ετεροπροσδιορίζεται και να ετεροκαθορίζεται πάντα έναντι κάτι άλλου. Το κυριότερο όμως στοιχείο του λαϊκισμού έγκειται, για τον Πανταζόπουλο σε συμφωνία με τον Taguieff, στο γεγονός πως είναι η σύγχρονη μορφή-εξέλιξη της δημαγωγίας όπως περιγράφεται στα κλασικά χρόνια. Η χρήση της έννοιας της δημαγωγίας δημιουργεί ένα σχήμα για το λαϊκισμό ως μια σχέση ανάμεσα στον λαϊκιστή ηγέτη-δημαγωγό και το ακροατήριό του, την εκκλησία του δήμου. Η εκκλησία του δήμου ως έννοια μεταφέρεται στο παρόν τόσο ως «λαός-πληβείοι» όσο και ως «λαός-έθνος»⁷³. Ο Πανταζόπουλος συμπεραίνει εν τέλει ότι ο λαϊκισμός στον πυρήνα του είναι μια σχέση λόγου ανάμεσα σε δύο μέρη, τον ηγέτη και το λαό.

Η αμφισημία που παρουσιάζεται στην έννοια του λαού οφείλεται, για τον Πανταζόπουλο, στο γεγονός πως το υποκείμενο του λαού στο οποίο απευθύνεται ο λαϊκισμός δεν είναι κάτι το απτό, το συγκεκριμένο, αλλά αποτελεί μια αφαίρεση, ένα «ιστορικό είναι»⁷⁴. Μια αντίστοιχη αφαίρεση αποτελεί και το έθνος. Οι δύο αυτές έννοιες βρίσκονται σε συνεχή διαπλοκή, με ευθύνη του λαϊκισμού. Ο λαϊκισμός προσπαθεί συνεχώς να ταυτίσει το υποκείμενο που ο ίδιος ονομάζει λαό με κάτι ευρύτερο που είναι το έθνος. Είναι μια προσπάθεια να παρουσιαστεί σε πρώτη φάση το μέρος ως όλον, με την ελπίδα σταδιακά να μετουσιωθεί και στην ουσία σε όλον.

⁷² Πανταζόπουλος, Α. (2001). Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 327.

⁷³ Ο.π., σελ. 50.

⁷⁴ Ο.π., σελ. 54.

Έχοντας περιγράψει μια αρχική εικόνα του λαϊκισμού ο Πανταζόπουλος περνάει στο δεύτερο συστατικό της θεωρίας του, τον εθνικισμό, χρησιμοποιώντας τον ορισμό του Taguieff, «[σ.σ. ο εθνικισμός] αποτελεί, πριν απ' όλα, αντίδραση που προκαλείται από μια συγκαταβατική ή περιφρονητική στάση μπροστά στις παραδοσιακές αξίες μιας κοινωνίας. Προκαλούμενος από τα τραύματα μιας άδολης αγάπης και από το συναίσθημα ταπείνωσης που δοκιμάζουν τα πλέον συνειδητά μέλη αυτής της κοινότητας, θα καταλήξει, την κατάλληλη στιγμή, στην οργή και την υπερήφανη επιβεβαίωση του εαυτού»⁷⁵. Από αυτόν τον ορισμό ο Πανταζόπουλος ξεχωρίζει δύο σημεία, τις αρνητικές, «μνησικάκες ενορμήσεις»⁷⁶ του κοινωνικού σώματος, και την τάση για αυτό-αντιπροσώπευση.

Το πρώτο στοιχείο δείχνει εξαρχής ότι η πηγή της όποιας δράσης ανιχνεύεται στον αρνητισμό, στην «περιφρόνηση» και στην «ταπείνωση», στην ύπαρξη ενός συναισθήματος αδικίας και στην ανάγκη για την αποκατάσταση αυτής. Το δεύτερο στοιχείο δείχνει ότι η κατάληξη της όποιας δράσης είναι η επιβεβαίωση του 'εγώ' του δρώντος υποκειμένου. Το υποκείμενο, που είναι το εκάστοτε έθνος, προβαίνει σε δράση βάσει αρνητικών «ενορμήσεων» με στόχο να απαλλαγεί από την κατάσταση αυτή και να μεταβεί σε μια νέα καλύτερη, καθώς πλέον θα έχει ξεχωρίσει το 'εγώ' του, θα είναι κράτος-έθνος. Το πρόβλημα είναι ότι αυτή η διαδικασία σκέψης και δράσης, που περιγράφει ο Πανταζόπουλος, μπορεί να μεταφερθεί και εντός του έθνους, σε μικρότερες ομάδες, ακόμα και σε ατομική βάση. Ως παράδειγμα, παρουσιάζεται η δυσπιστία απέναντι στους εκπροσώπους του έθνους.

Ο Πανταζόπουλος με τον τρόπο που έχει ορίσει το λαϊκισμό και τον εθνικισμό έχει αρχίσει ήδη να κατασκευάζει μια γέφυρα ομοιοτήτων και συγγενειών ανάμεσα στις δύο έννοιες. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση πως η 'γέννηση' των εννοιών του έθνους και του λαού, των δύο υποκειμένων αντίστοιχα του εθνικισμού και του λαϊκισμού, είναι κοινή και εντοπίζεται στην Γαλλική Επανάσταση⁷⁷. Η κοινή καταγωγή των δύο εννοιών οδηγεί και στη δημιουργία του εθνικο-λαϊκισμού, «Ο εθνικισμός και ο λαϊκισμός φαίνονται, εδώ, ότι παράγονται άμεσα από μια παρέκκλιση από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, μια ακυρωτική παρέκκλιση από την αρχή της 'διακυβέρνησης του λαού για το λαό': ο εθνικο-λαϊκισμός προσθέτοντας το 'από το λαό' γίνεται,

⁷⁵ Ο.π., σελ. 70.

⁷⁶ Ο.π., σελ. 70.

⁷⁷ Ο.π., σελ. 72.

έτσι, η ‘σκιά’ της δημοκρατίας»⁷⁸. Αποτέλεσμα αυτού είναι η κατασκευή μιας εθνικο-λαϊκίστικης ταυτότητας της οποίας ο Πανταζόπουλος παραθέτει εννέα χαρακτηριστικά:

1. Πολιτική προσωπική έγκληση στον αυθεντικό λαό για αλλαγή.
2. Επιδεικτική υπεράσπιση μιας επαπειλούμενης εθνικής ταυτότητας.
3. Συστηματική εργαλειακή εκμετάλλευση συλλογικών αρνητικών παθών, (μνησικακία, φόβος, μίσος).
4. Καταγγελία παρακμής με ταυτόχρονη εξαγγελία θεραπείας της.
5. Προτίμηση προς ένα ιδιόμορφο κρατικό αυταρχικό βολонταρισμό.
6. Επανερμηνεία του δόγματος της ταξικής συνεργασίας.
7. Ηγέτης αποκλειστικός εκπρόσωπος του λαού, που βρίσκεται πάντα σε άμεση επαφή και επικοινωνία με αυτόν.
8. Συστηματική προσφυγή σε δημαγωγικά κλισέ συνωμοτικής έμπνευσης.
9. Τάση προς ‘άμεση’ δημοκρατία.⁷⁹

Η διαμόρφωση της εθνικο-λαϊκίστικης ταυτότητας εναπόκειται στην ρητορική ικανότητα του ηγέτη, δηλαδή στην ικανότητα του δημαγωγού να καλλιεργήσει μια ισχυρή και άμεση σχέση επιβολής πάνω στο λαό, ώστε να διαμορφώσει και να αναπαραγάγει και την αντίστοιχη εθνικο-λαϊκίστικη ταυτότητα.

Η σημασία της δεκαετίας του ‘60 και των Ιουλιανών

Αφού έχει δημιουργήσει ο Πανταζόπουλος το παραπάνω γενικό θεωρητικό πλαίσιο, το εξειδικεύει κατόπιν στην περίπτωση της Ελλάδας. Το ιδιαίτερο βάρος που δίνει στον εθνικισμό ο Πανταζόπουλος σε σχέση με τους προηγούμενους θεωρητικούς προκύπτει από την ανάλυση που κάνει για την μετεμφυλιακή Ελλάδα και κυρίως για τη δεκαετία του ‘60.

Η επικράτηση της Δεξιάς στην εξουσία στα χρόνια που ακολούθησαν τον Εμφύλιο έφερε και την αντίστοιχη ιδεολογική επικράτηση και επιβολή της εθνικοφροσύνης ως απόλυτη κυρίαρχο, και κρατικά επιβαλλόμενη και περιφρουρούμενη, ιδεολογία στην Ελλάδα. Οι ηττημένοι συνοδεύτηκαν από τις αντίστοιχες κατηγορίες περί προδοσίας και αντεθνισμού. Ήταν μια περίοδος που όλες οι παρατάξεις και τα κόμματα έδιναν τη μάχη για το ποιος είναι πιο πατριώτης, ο καθένας από τη δική του πλευρά και σκοπιά και για τους δικούς του λόγους. Η Αριστερά βρίσκει την ευκαιρία να προβεί σε μαζικές διαδηλώσεις για πρώτη φορά μετά τον εμφύλιο με αφορμή ένα

⁷⁸ Ο.π., σελ. 74.

⁷⁹ Ο.π., σελ. 74-75.

εθνικό ζήτημα, το Κυπριακό, ενώ εκτοξεύει κατηγορίες περί προδοσίας και εθνικής μειοδοσίας προς την ΕΡΕ. Το σημαντικό μέρος του πληθυσμού που βρέθηκε αποκλεισμένο από «την πολιτικά παραγόμενη εθνική και λαϊκή κοινότητα δεν μπορούσε παρά να τροφοδοτήσει μια άλλη, ευρύτερη διαδικασία κοινωνικών και πολιτικών ταυτίσεων»⁸⁰. Ο αποκλεισμός από την εθnikοφροσύνη οδήγησε αυτούς που έμεναν εκτός στο να επαναπροσδιορίσουν με τους δικούς τους όρους έννοιες όπως έθνος, λαός, πατρίδα. Ο Πανταζόπουλος παραθέτει εκτενή αποσπάσματα από λόγους του Η. Ηλιού που παρουσιάζει την ΕΔΑ ως την ‘εθνική δύναμη’ και κατηγορεί την ΕΡΕ ως μειοδότες σε σειρά θεμάτων όπως η είσοδος στην Κοινή Αγορά ή το Κυπριακό.

Αλλά το ιδιαίτερο βάρος των παρατηρήσεών του ο Πανταζόπουλος το επικεντρώνει στον Α. Παπανδρέου μετά τα Ιουλιανά. Κρίνει πως στο μικρό χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στον Ιούλιο του '65 και το πραξικόπημα το '67 μπορεί κανείς να εντοπίσει σαφώς τα βασικά στοιχεία που οδήγησαν στην επικράτηση μεταπολιτευτικά του ΠΑΣΟΚ και του εθniko-λαϊκισμού. Ο Α. Παπανδρέου ως επικεφαλής της αριστερής πτέρυγας της Ένωσης Κέντρου μετά τα Ιουλιανά θέτει θέμα λαϊκής κυριαρχίας και κάνει λόγο για «επαναπατρισμό του έθνους»⁸¹. Η παρέμβαση του βασιλιά που επέφερε την ανατροπή της εκλεγμένης κυβέρνησης έδωσε τη δυνατότητα στον Α. Παπανδρέου να αντιστρέψει το επιχείρημα της εθnikοφροσύνης ενάντια σε αυτούς που το ευαγγελίζονταν όλη την προηγούμενη περίοδο. Το παλάτι και αυτοί που το υποστήριζαν στρέφονταν ενάντια στον λαό και κατ' επέκταση ενάντια στο έθνος. Όλοι αυτοί απαρτίζαν ένα κατεστημένο, το οποίο επιπλέον ήταν και ξενόδοουλο, και δρούσε ενάντια στις τύχες του λαού και του έθνους. Οι αντίπαλοι πλέον δεν αντιμετωπίζονταν ως πολιτικές ομάδες με διαφορετικές απόψεις αλλά ως προέκταση ενός μηχανισμού του κατεστημένου στην πολιτική ζωή, που πρόδωσαν ακόμα και τους ίδιους τους υποστηρικτές τους, και έχουν επιβάλει μια «εσωτερική κατοχή»⁸², παρά τη θέληση και την ψήφο του λαού. Ο κίνδυνος είναι τόσο μεγάλος που υπάρχει επιτακτική ανάγκη για έναν «προοδευτικό εθnikισμό»⁸³, δεν υπάρχει αναφορά πλέον σε μια πολιτική αντιπαράθεση αλλά σε έναν εθνικό αγώνα. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι χρειαζόταν ένας κομματικός φορέας με σύγχρονες κομματικές δομές, καθώς η Αποστασία στα Ιουλιανά έδειξε τα όρια της Ένωσης Κέντρου ως κομματικού φορέα. Ένα νέο κόμμα που θα ξέφευγε από

⁸⁰ Ο.π., σελ. 103.

⁸¹ Ο.π., σελ. 108.

⁸² Ο.π., σελ. 111.

⁸³ Ο.π., σελ. 112.

τον παλαιοκομματισμό και θα έδινε τη δυνατότητα στις μάζες να μπουν στην πολιτική, η δημιουργία δηλαδή «ενός νέου, μαζικού και ριζοσπαστικού, εθνικού-λαϊκού κόμματος»⁸⁴.

Επομένως, είναι εμφανές ότι μετεμφυλιακά κυρίαρχο ρόλο ιδεολογικά στην Ελλάδα παίζει η έννοια του έθνους. Οι νικητές του εμφυλίου με την δική τους εκδοχή της εθνικοφροσύνης προσπαθούν να επιβληθούν και να αποκλείσουν τόσο τους ηττημένους όσο και εσωτερικούς αντιπάλους, όπως το Κέντρο. Το γεγονός αυτό λειτουργεί αντιστρόφως ανάλογα και αντί να τους αποκλείσει τους οδηγεί στη διεκδίκηση και επαναπροσδιορισμό με δικούς τους όρους της έννοιας του έθνους. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι ο εθνικισμός να είναι παρών, αποδεκτός και κυρίαρχο ζητούμενο σε όλο το φάσμα της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής ζωής ,σε διάφορες και πολύ διαφορετικές αναμεταξύ τους εκδοχές του. Η κρίση του Ιουλίου του '65 έρχεται να προσθέσει σε αυτό το γεγονός μια σαφή ρήξη των πραγματικών κέντρων εξουσίας της μετεμφυλιακής Ελλάδας με το λαό, μέσω της ανατροπής της εκλεγμένης κυβέρνησης. Αυτό οδηγεί στη δημιουργία και παγίωση ενός 'παντρέματος' των εννοιών λαός και έθνος και βάζει σαφώς τα θεμέλια για την εύκολη, δίχως πολλές αντιστάσεις, επικράτηση του εθνικο-λαϊκισμού μεταπολιτευτικά.

Η Μεταπολίτευση

Η ανάλυση του Πανταζόπουλου ως προς την επικράτηση του εθνικο-λαϊκισμού μεταπολιτευτικά ενώ χρησιμοποιεί στοιχεία που συναντήθηκαν και σε προηγούμενους θεωρητικούς ρίχνει αλλού το ιδιαίτερο βάρος της.

Το πρώτο σημείο που κρίνει ο Πανταζόπουλος ως εξέχουσας σημασίας είναι η ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ στις 3 Σεπτεμβρίου 1974. Η χούντα έχει καταρρεύσει ένα μήνα πριν υπό το βάρος της εθνικής καταστροφής στην Κύπρο. Το ΠΑΣΟΚ έρχεται να ιδρυθεί πάνω «στην 'τραγωδία της Κύπρου' στην 'αδίστακτη επεκτατική πολιτική του Πενταγώνου στα πλαίσια του ΝΑΤΟ', στην 'τιμωρία των ενόχων της επταετίας, της σφαγής του Πολυτεχνείου'»⁸⁵. Το εθνικό πρόσταγμα που βάζει στην ιδρυτική του διακήρυξη το ΠΑΣΟΚ είναι εμφανές. Η νέα κυβέρνηση αντιμετωπίζεται ως μια 'αλλαγή φρουράς', ως ένας ακόμη εντολοδόχος του ξένου παράγοντα. Το ΠΑΣΟΚ υποστηρίζει πως έρχεται να σταθεί ενάντια σε όλο αυτό το σύστημα και να κινηθεί πάνω σε τέσσερις βασικούς άξονες, «Εθνική Ανεξαρτησία-Λαϊκή Κυριαρχία-Κοινωνική Απελευθέρωση-Δημοκρατική Διαδικασία»⁸⁶. Η ίδια η ίδρυση του κόμματος διεκδικεί να μην είναι

⁸⁴ Ο.π., σελ. 126.

⁸⁵ Ο.π., σελ. 139.

⁸⁶ Ο.π., σελ. 139.

«μια ‘απλή’ πράξη θεμελίωσης ενός ακόμα πολιτικού σχηματισμού»⁸⁷, αλλά αποτελεί τη διακήρυξη ενός «αντι-συντάγματος»⁸⁸ το οποίο έρχεται να σταθεί απέναντι «σε μια εγκαθιδρυμένη τάξη πραγμάτων, αφετηρία της οποίας ήταν η μετεμφυλιακή ‘τάξη’»⁸⁹. Ταυτόχρονα πέρα από την αντίσταση, η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ διεκδικεί να είναι και το σημείο αναφοράς και συσπείρωσης αυτών που βρίσκονται ενάντια σε αυτήν την τάξη πραγμάτων και που τόσο καιρό δεν είχαν δυνατότητα έκφρασης και εκπροσώπησης, αυτούς που τους ονομάζει λαό.

Εξαρχής υπάρχει μια συμπόρευση των εννοιών έθνος και λαός, η ανεξαρτησία του πρώτου αποτελεί προϋπόθεση για την κυριαρχία του δεύτερου. Η επιλογή να μην γίνει καμία προσπάθεια σύνδεσης με κάποιον προηγούμενο πολιτικό-κομματικό φορέα αποσκοπεί στο να κάνει ακόμα ευκολότερο στο ΠΑΣΟΚ να παρουσιαστεί ως ο αυθεντικός εκπρόσωπος του λαού και του έθνους. Σε συνέχεια του κλίματος που είχε διαμορφωθεί μετά τα Ιουλιανά, όπως περιγράφηκε πιο πριν, ο αγώνας ενάντια στους πολιτικούς αντιπάλους δεν είναι μια απλή αντιπαράθεση αλλά μια εθνική υπόθεση. Ακόμα και στο διάλογο που επιχειρεί να ανοίξει το ΠΑΣΟΚ με την υπόλοιπη αντιπολίτευση για «δημοκρατική συνεργασία»⁹⁰ τα πέντε από τα δέκα θέματα συζήτησης αφορούν σε εθνικά ζητήματα.

Ο Πανταζόπουλος, όπως και προηγούμενοι θεωρητικοί, παρατηρεί πως όλες οι επιδιώξεις και οι φιλοδοξίες που υπήρχαν στο ΠΑΣΟΚ δεν θα ήταν δυνατό να γίνουν αυτό που έγιναν δίχως την καταλυτική παρουσία του ηγέτη, Α. Παπανδρέου. Η ικανότητα του Παπανδρέου ήταν ότι μπόρεσε να πραγματοποιήσει την «καθοδήγηση» των ανθρώπων μέσα από τα όνειρα»⁹¹. Ο λαός στον οποίο απευθύνεται ο ηγέτης-δημαγωγός δεν ορίζεται με κάποιο συγκεκριμένο κριτήριο, δεν είναι συγκεκριμένες «κοινωνικές κατηγορίες, αλλά ως τμήματα ενός όλου, ενός ‘σώματος’, ακόμα και μίας ‘ψυχής’»⁹². Ο Πανταζόπουλος βλέπει τον Παπανδρέου να ορίζει τον τρόπο πολιτικής συμμετοχής, να καλλιεργεί την άμεση σχέση με τη βάση, μια σχέση κάθετη που με την ίδια ευκολία απευθύνεται σε έναν αγρότη και σε έναν επιχειρηματία. Ο ηγέτης επιθυμεί να αφυπνίσει το λαό για να διεκδικήσει την εθνική του ανεξαρτησία⁹³. Βέβαια ως αφύπνιση εννοείται να ασπαστεί την ιδεολογία του ηγέτη και ως διεκδίκηση της εθνικής ανεξαρτησίας και της λαϊκής

⁸⁷ Ο.π., σελ. 306.

⁸⁸ Ο.π., σελ. 306.

⁸⁹ Ο.π., σελ. 306.

⁹⁰ Ο.π., σελ. 147.

⁹¹ Ο.π., σελ. 317.

⁹² Ο.π., σελ. 155.

⁹³ Ο.π., σελ. 153.

κυριαρχίας εννοείται η ανέλιξη στην εξουσία του ΠΑΣΟΚ. Στόχος της πολιτικής ρητορικής και πρακτικής είναι η κατασκευή μιας εθνικο-λαϊκίστικης ταυτότητας, η δημιουργία ενός εθνικο-λαϊκισμού για την κατάκτηση της εξουσίας και στη συνέχεια για την αναπαραγωγή της.

Ο λαϊκισμός ως κάτι καινούργιο-Η ανάλυση του Σταυρακάκη

Το σύνολο των αναλύσεων που έχουν παρατεθεί μέχρι αυτό το σημείο, εξετάζουν τον λαϊκισμό ως φαινόμενο της Μεταπολίτευσης, και οι περισσότερες το συνδέουν άρρηκτα με την πολιτική πρακτική και ρητορική του ΠΑΣΟΚ στο δρόμο προς την κατάκτηση της εξουσίας. Οι αναλύσεις που θα εξεταστούν από το σημείο αυτό και πέρα εξετάζουν το λαϊκισμό με βασική αναφορά στην οικονομική κρίση του 2008 και τις επιπτώσεις που επέφεραν στην πολιτική ζωή της Ελλάδας οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση της κρίσης αυτής.

Ο πρώτος θεωρητικός που θα εξεταστεί σε αυτό το μέρος της εργασίας είναι ο Γ. Σταυρακάκης. Ο Σταυρακάκης επισημαίνει πως η επανεμφάνιση της συζήτησης γύρω από το λαϊκισμό την τελευταία δεκαετία έχει άμεση σχέση με την οικονομική κρίση του 2008. Η συζήτηση όμως γίνεται σε ένα νέο διαφορετικό πλαίσιο. Σε ένα πλαίσιο αντιπαράθεσης ανάμεσα στο λαϊκισμό και τον αντιλαϊκισμό. Είναι μια αντιπαράθεση με διακύβευμα τη «νοσηματοδότηση της συγκυρίας, προσανατολίζοντας τη ρηματική παραγωγή των δρώντων πολιτικών υποκειμένων... με ποικίλα γλωσσικά παίγνια γύρω από τον ‘λαό’ και τον ‘λαϊκισμό’»⁹⁴. Επομένως, το αντικείμενο το οποίο εξετάζει ο Σταυρακάκης είναι ο λόγος που αρθρώνεται γύρω από το λαϊκισμό και οι συνέπειες του λόγου αυτού στην πολιτική πρακτική.

Η διάκριση της έννοιας του λαού από την έννοια του λαϊκισμού είναι ζήτημα ουσίας. Ο λαός είναι μια έννοια με θετικό περιεχόμενο, σε αντίθεση με το λαϊκισμό που αποτελεί μια κατηγορία που αποδίδει ο ένας πολιτικός αντίπαλος στον άλλο. Το πρόβλημα που δημιουργείται είναι πως αν ως λαϊκισμός στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες νοείται «κάθε επίκληση του ‘λαού’ ενάντια τόσο της κατεστημένης δομής της εξουσίας όσο και των κυρίαρχων ιδεών και αξιών της κοινωνίας»⁹⁵, τότε στα πλαίσια του αντιλαϊκιστικού λόγου αμφισβητείται το βασικό θεμέλιο της σύγχρονης δημοκρατίας, η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας. Η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας είναι μια έννοια με μεγάλη ρευστότητα. Ο λαός, πάντα σε θεωρητικό επίπεδο, έχει τη δυνατότητα να επιλέγει μέσω των μέσων που του παρέχει το πολίτευμα εκείνο που ο ίδιος κρίνει καλύτερο κατά το δοκούν. Με το να κατηγορεί κάποιος ως λαϊκιστές αυτούς που αναγνωρίζουν αυτή τη δυνατότητα στο λαό και την επικαλούνται σε δεύτερο επίπεδο, αμφισβητεί την ίδια την λαϊκή κυριαρχία, και μετατρέπει το λαό «σε ‘λαουτζίκo’ που τίθεται στο περιθώριο της πολιτικής

⁹⁴ Σεβαστάκης, Ν. & Σταυρακάκης, Ι. (2012). *Λαϊκισμός, Αντιλαϊκισμός & Κρίση*. Αθήνα: Νεφέλη. Σελ. 45.

⁹⁵ Ο.π., σελ. 47.

συμμετοχής και εμποδίζεται να απολαύσει οποιαδήποτε πολιτικά δικαιώματα και κοινωνικοοικονομικά προνόμια»⁹⁶.

Ο Σταυρακάκης βλέπει μέσα από αυτόν τον αντιλαϊκίστικο λόγο το τέλος μιας μακράς διαδικασίας διαρκούς «εκδημοκρατισμού της δημοκρατίας»⁹⁷ που συνόδευσε την σύγχρονη δημοκρατία από ιδρύσεως της, και το πέρασμα σε ένα «μεταδημοκρατικό πεδίο»⁹⁸ όπου η νομιμοποίηση της εξουσίας παύει να πηγάζει από το λαό αλλά προέρχεται «από μια σειρά αξιώσεις μάλλον μετα-πολιτικής, αν όχι αντι-πολιτικής, τεχνοκρατικής μορφής»⁹⁹. Η βαθύτατη αυτή πολιτική στροφή συνοδεύτηκε και από την αλλαγή του προσανατολισμού του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος σε «έναν επίπλαστο εκδημοκρατισμό της κατανάλωσης»¹⁰⁰, στα πλαίσια του οποίου η ίδια η πολιτική μετατράπηκε σιγά σιγά σε ένα ακόμα προϊόν. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των προεκλογικών διαδικασιών στις ΗΠΑ, που έχουν μετατραπεί σε ένα ακόμα θέαμα με εικοσιτετράωρη κάλυψη, όλη μέρα κάθε μέρα του χρόνου, με μια από τις πρώτες δηλώσεις του μόλις εκλεγμένου Ντόναλντ Τραμπ το 2016 να είναι πως ξεκινάει την προεκλογική εκστρατεία του για το 2020.

Ο Σταυρακάκης παρατηρεί πως η διαδικασία αυτή κυλούσε δίχως σημαντικά προβλήματα μέχρι το 2008. Η οικονομική κρίση του 2008 όμως συνοδεύτηκε από την ανάγκη να εφαρμοστούν πολιτικές αντιμετώπισής της και σε αυτό το σημείο ήταν που «η φούσκα σπάει, η ματαίωση των προσδοκιών είναι οδυνηρή, η αγανάκτηση ξεχειλίζει»¹⁰¹. Οι πολιτικές που επιλέχθηκαν επιβάρυναν ευρεία κοινωνικά στρώματα, τα οποία αναγκάστηκαν να βγουν από την οκνηρία στην οποία είχαν βολευτεί τα προηγούμενα χρόνια, προκειμένου να διεκδικήσουν αυτά που έκριναν πως τους ανήκαν.

Η έρευνα του Σταυρακάκη γίνεται σε ένα ευρύτερο διεθνές επίπεδο, δίχως να είναι ελληνοκεντρική. Έτσι, παρακολουθεί την άνοδο του λαϊκισμού στην Λατινική Αμερική. Η επανεμφάνιση του λαϊκισμού στα νέα δεδομένα τον κάνει να διαφέρει από προηγούμενες μορφές του (π.χ. περονισμός), καθώς έχει πλέον «τη δυνατότητα να γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ λαϊκιστικών και σοσιαλιστικών προταγμάτων»¹⁰². Για το Σταυρακάκη η επανεμφάνιση του

⁹⁶ Ο.π., σελ. 49.

⁹⁷ Ο.π., σελ. 50.

⁹⁸ Ο.π., σελ. 51.

⁹⁹ Ο.π., σελ. 51.

¹⁰⁰ Ο.π., σελ. 52.

¹⁰¹ Ο.π., σελ. 53.

¹⁰² Ο.π., σελ. 55.

λαϊκισμού σε πρώτη φάση στη Λατινική Αμερική ανέδειξε την δυνατότητα του να οδηγήσει σε «σημαντική δημοκρατική πρόοδο»¹⁰³ βοηθώντας στην πολιτική επανένταξη κοινωνικών ομάδων που είχαν αποκλειστεί. Αντίστοιχη προσπάθεια διακρίνει και στο κίνημα Occupy στις ΗΠΑ. Την αντίστοιχη περίοδο στην Ευρώπη επικρατούν πολιτικές λιτότητας, με τις φωνές που διαμαρτύρονταν να στιγματίζονται ως λαϊκίστικες.

Σε αυτό το σημείο η ανάλυση του Σταυρακάκη περνάει στην Ελλάδα, Την Ελλάδα η οποία είναι η πρώτη χώρα που μπήκε σε επιτροπεία και που όπως σημειώνει «εξαιτίας μάλιστα της λαϊκίστικης κουλτούρας που κυριάρχησε στην Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση και μετά, φάνηκε πολύ βολικό η ίδια η κρίση να αποδίδεται στη φθοροποιό δράση του λαϊκισμού»¹⁰⁴. Η πρόταση αυτή παρέχει δύο πολύ σημαντικά στοιχεία. Το πρώτο είναι ότι η έννοια του λαϊκισμού έχει άλλο περιεχόμενο όταν αναφέρεται κάποιος σε αυτό ως προς το διάστημα των σχεδόν τεσσάρων δεκαετιών της Μεταπολίτευσης, και τελειώς διαφορετικό όταν γίνεται συζήτηση για λαϊκισμό μετά την οικονομική κρίση του '08. Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι πως ο αντιλαϊκιστικός λόγος αρνείται τη διάκριση αυτή προκειμένου «αυτομάτως να νομιμοποιούνται οι τεχνοκρατικές, μεταδημοκρατικές λύσεις»¹⁰⁵.

Επομένως, για το Σταυρακάκη διεξάγεται ένας όχι και τόσο κρυφός 'πόλεμος' γύρω από την συζήτηση για την έννοια του λαϊκισμού. Από τη μια πλευρά είναι μια ελίτ η οποία προσπαθεί να διατηρήσει το ευνοϊκό προς αυτή status quo, επιβαρύνοντας παράλληλα τους υπόλοιπους με την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Από την άλλη πλευρά είναι ο 'λαός' ο οποίος προσπαθεί να διεκδικήσει ξανά τον κυρίαρχο και πρωτεύοντα ρόλο που είχε κατακτήσει σε μια ιστορική πορεία μεγαλύτερη των δύο αιώνων.

¹⁰³ Ο.π., σελ. 56.

¹⁰⁴ Ο.π., σελ. 64.

¹⁰⁵ Ο.π., σελ. 64.

Η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ και η ανάλυση Κατσαμπέκη

Το έργο του Γ. Κατσαμπέκη προσπαθεί με βάση τη θεωρία του Laclau να περιγράψει την πορεία του ΣΥΡΙΖΑ από την ίδρυσή του ως ένα μικρό κόμμα της Αριστεράς το 2004 μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από αυτό το 2015. Ο Κατσαμπέκης θεωρεί πως ο λαϊκισμός έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εκτίναξη αυτού του κόμματος από το 4.6% το 2009 στο 36,4% το 2015.

Η ίδρυση του ΣΥΡΙΖΑ το 2004 προέκυψε από τη συνεργασία διαφόρων κομμάτων και ομάδων από όλο το φάσμα της Αριστεράς (ανανεωτική, ριζοσπαστική Αριστερά, μαοϊκοί, τροτσκιστές κ.α.).

Η ίδρυση του ΣΥΡΙΖΑ έγινε σε μια συγκυρία ως «απάντηση της ελληνικής (μη κομμουνιστικής) Αριστεράς σε μια μακρά κρίση ταυτότητας και στα λιμνάζοντα (συχνά απογοητευτικά) εκλογικά αποτελέσματα»¹⁰⁶. Είναι μια περίοδος που τα δύο μεγάλα κόμματα του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ που μονοπωλούσαν την διακυβέρνηση της χώρας είχαν μετακινηθεί από τις αρχικές τους θέσεις. Το ΠΑΣΟΚ είχε στραφεί σε έναν «τρίτο δρόμο μπλερικού τύπου»¹⁰⁷ και η ΝΔ έδειχνε να απομακρύνεται από τις παραδοσιακές, συντηρητικές καταβολές της προκειμένου να έχει απήχηση στον κεντρικό χώρο. Ο ΣΥΡΙΖΑ είχε ως στόχο το χώρο αριστερά του ΠΑΣΟΚ.

Ο ΣΥΡΙΖΑ προσπάθησε να κάνει μια πιο ριζοσπαστική στροφή σε σχέση με την κύρια συνιστώσα του, τον ΣΥΝ. Αυτή η προσπάθεια έγινε μέσω της κινηματικής παρουσίας του ΣΥΡΙΖΑ σε όλα τα επίπεδα. Τα μέλη του ΣΥΡΙΖΑ συμμετείχαν ως μεμονωμένα άτομα στα διάφορα κινήματα που αναπτύσσονταν, τοπικά, δικαιωματικά κ.α., όπως το κίνημα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση και το μαθητικό/φοιτητικό κίνημα, δίχως να γίνεται προσπάθεια ελέγχου των κινημάτων από το κόμμα. Αυτό το γεγονός είχε διττό στόχο κατά τον Κατσαμπέκη. Αφενός, να αποκτήσουν τα μέλη του ΣΥΡΙΖΑ εμπειρίες και παραστάσεις από κινηματική δράση, αφετέρου να αποκτήσει ο ΣΥΡΙΖΑ κάθετους κοινωνικούς δεσμούς με την κοινωνία μέσω των κινημάτων αυτών. Παράλληλα, λάμβανε χώρα η κατασκευή ενός μοτίβου και μιας διχοτόμησης ανάμεσα στο ‘εμείς ενάντια αυτών’, με το ‘εμείς’ να είναι η κατασκευή ενός λαού και το ‘αυτοί’ οι αντιπρόσωποι ενός κατεστημένου συστήματος. Ο Κατσαμπέκης βλέπει σε αυτή τη διαδικασία την

¹⁰⁶ Katsabekis, G. (2016). *Radical Left Populism in Contemporary Greece: Syriza's Trajectory from Minoritarian Opposition to Power*. Constellations, 23, σελ.394

¹⁰⁷ Ο.π., σελ. 392.

κατασκευή χαλαρών αλυσίδων ισοδυναμίας μιας «νέας κοινωνικής ενότητας»¹⁰⁸. Η στρατηγική αυτή μέχρι το 2009 ενίσχυσε την παρουσία του ΣΥΡΙΖΑ στην κοινωνία, δίχως όμως αυτή η ενίσχυση να μεταφραστεί και σε εκλογικές επιτυχίες.

Το 2009 με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και κυρίως με τη λήψη μέχρι τότε αδιανόητων μέτρων προκαλείται στην ελληνική κοινωνία αυτό που ο Laclau ονομάζει διατάραξη. Οι πολιτικές επιλογές και πρακτικές του ΠΑΣΟΚ βρέθηκαν σε πλήρη αναντιστοιχία με τις προεκλογικές εξαγγελίες του, γεγονός που το αποξένωσε από το μεγαλύτερο τμήμα της εκλογικής του βάσης, και δημιούργησε μια μεγάλη δεξαμενή ψηφοφόρων που αναζητούσαν νέους εκπροσώπους.

Το κίνημα των ‘αγανακτισμένων’ το 2011 αποτέλεσε το κομβικό σημείο για τη διόγκωση του ΣΥΡΙΖΑ. Το κίνημα των ‘αγανακτισμένων’ είχε σαφή λαϊκίστικα χαρακτηριστικά. Ξεκίνησε ως ένα κίνημα του «λαού, που είχε προδοθεί από τις πολιτικές ελίτ, οι οποίες ήταν υπεύθυνες για την κοινωνικοοικονομική κατάρρευση και που δεν μπορούσαν πλέον να τους εκπροσωπούν [σ.σ. τους αγανακτισμένους, το λαό]»¹⁰⁹.

Ο Κατσαμπέκης καταγράφει μια στρατηγική δύο βημάτων που ακολούθησε ο ΣΥΡΙΖΑ προκειμένου να καρπωθεί τα μεγαλύτερα πολιτικά οφέλη από το κίνημα των ‘αγανακτισμένων’. Σε πρώτη φάση τα μέλη του ΣΥΡΙΖΑ, σύμφωνα και με τη στρατηγική που είχε ακολουθηθεί μέχρι τότε, συμμετείχαν ενεργά στο κίνημα κατά μόνας. Η επιδίωξη ήταν η ταύτιση του ΣΥΡΙΖΑ, μέσω της ενεργού συμμετοχής του, με το κίνημα και τον κόσμο που συμμετείχε. Σε δεύτερη φάση ο ΣΥΡΙΖΑ ήταν η μόνη κοινοβουλευτική δύναμη που υποστήριξε τις κινητοποιήσεις των ‘αγανακτισμένων’. Η ΝΔ προσπάθησε και αυτή να καρπωθεί κάποια οφέλη, τα οποία έχασε όμως όταν με την κατάρρευση της κυβέρνησης Παπανδρέου βρέθηκε να συγκυβερνά με το ΠΑΣΟΚ. Το γεγονός αυτό οδήγησε στο πέρασμα από την ταύτιση με το κίνημα στην εκπροσώπηση του κινήματος. Ο ΣΥΡΙΖΑ πέτυχε να εμφανίζεται ως ο εκπρόσωπος των κινητοποιήσεων ενάντια στο κατεστημένο που εκπροσωπείται από τα δύο μεγάλα κόμματα. Με τη διχοτόμηση της κοινωνίας ανάμεσα σε μνημόνιο και αντι-μνημόνιο ο ΣΥΡΙΖΑ πέτυχε να εμφανίζεται ως ο κύριος εκπρόσωπος του ενός μέρους, ως «ο κύριος ανταγωνιστής για την διεκδίκηση της εξουσίας»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Ο.π., σελ. 395.

¹⁰⁹ Ο.π., σελ. 392.

¹¹⁰ Ο.π., σελ. 393.

Το γεγονός αυτό σηματοδοτείται από την έκφραση της επιθυμίας/πρόθεσης του ΣΥΡΙΖΑ το 2011¹¹¹ για πρώτη φορά να αναλάβει την εξουσία, κάτι που μόλις δύο χρόνια πριν θεωρείτο αδιανόητο σαν στόχος. Τα προηγούμενα χρόνια οι προσπάθειες του ΣΥΡΙΖΑ με τα κινήματα δεν ήταν τόσο πετυχημένες καθώς αυτά ήταν διασπασμένα σε συγκεκριμένα ζητήματα δίχως μια καθολική απήχηση. Ο ερχομός όμως ενός σημείου διατάραξης της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας οδήγησε στη δημιουργία μιας αλυσίδας ισοδυναμίας με απήχηση στο σύνολο της χώρας. Ενώ πριν ο ΣΥΡΙΖΑ απευθυνόταν σε κενά σημαίνοντα με τα οποία όμως μπορούσε να ταυτιστεί μικρό μέρος της κοινωνίας, όπως η νεολαία, πλέον απευθυνόταν στο απόλυτο κενό σημαίνον, το λαό.

Ο Κατσαμπέκης προχωρώντας στην ανάλυσή του επισημαίνει πως η παραπάνω διαδικασία συνοδεύτηκε και από την κατάθεση μιας εναλλακτικής πολιτικής πρότασης. Η πολιτική πρόταση με στοιχεία όπως η επαναδιαπραγμάτευση του χρέους της Ελλάδας, η κατάργηση των πολιτικών λιτότητας και η επαναδιεκδίκηση της λαϊκής κυριαρχίας «έθετε τις βάσεις για τον απόλυτο ανταγωνισμό στην ελληνική κοινωνία, αντιτάσσοντας ‘το λαό’ απέναντι στο ‘δικομματικό κατεστημένο’»¹¹².

Η εκλογική νίκη στις ευρωεκλογές το 2014 ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τη δυναμική του ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος προετοιμαζόμενος για τις εθνικές εκλογές του 2015 εστίασε την προεκλογική του εκστρατεία γύρω από το κενό σημαίνον της ελπίδας. Η ελπίδα ως κενό σημαίνον είναι κάτι θετικό που διευκολύνει την ταύτιση και γενικότερα οδηγεί σε μια τακτική του να συστρατευτεί όσο περισσότερος κόσμος γίνεται γύρω από αυτή. Απέναντι σε αυτή τη στρατηγική η ΝΔ επέλεξε να προχωρήσει σε μια εκστρατεία επικεντρωμένη στα αρνητικά αποτελέσματα μιας εκλογικής νίκης του ΣΥΡΙΖΑ. Έτσι, η διχοτόμηση έλαβε και μια ακόμα μορφή με την μία πλευρά να κάνει επίκληση στην ελπίδα και την άλλη στο φόβο.

¹¹¹ Ο.π., σελ. 395.

¹¹² Ο.π., σελ. 398.

Επίλογος

Σε αυτό το σημείο θα γίνει μια συνοπτική ανασκόπηση των βασικών σημείων για τον κάθε θεωρητικό.

Η ανάλυση του λαϊκισμού του Ελεφάντη είναι επικεντρωμένη στο ΠΑΣΟΚ και στην άνοδο της μικροαστικής τάξης. Ο Ελεφάντης παρακολουθεί την πορεία, τα χαρακτηριστικά και τις πρακτικές του ΠΑΣΟΚ και των κοινωνικών στρωμάτων που το στήριξαν και της ιδεολογίας που αυτά διαμόρφωσαν. Η έκταση της εξέτασης του αφορά στην Ελλάδα από το τέλος του εμφυλίου πολέμου και μετά.

Ο Ν. Μουζέλης παρακολουθεί το λαϊκισμό ως τον τρόπο πολιτικής ενσωμάτωσης των μαζών στις χώρες της ημιπεριφέρειας. Η αδυναμία ανάπτυξης μιας ανεξάρτητης κοινωνίας των πολιτών, η οποία βρίσκεται πάντα υπό τον έλεγχο του κράτους, οδήγησε σε έναν προβληματικό κοινοβουλευτισμό, γεγονός που επέτρεψε την ‘άνθηση’ του λαϊκισμού. Ο Μουζέλης δίχως να βάζει σαφή χρονολογικά πλαίσια προσπαθεί να διευρύνει το πλαίσιο ανάλυσης για το λαϊκισμό και πριν το 2^ο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Ο Χ. Λυριντζής εξετάζει το ίδιο περίπου χρονικό πλαίσιο με τον Ελεφάντη, δηλαδή από τη λήξη του εμφυλίου και μετά. Παρατηρεί το λαϊκισμό ως τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνει και κατανοεί την πραγματικότητα το υποκείμενο και πώς το ΠΑΣΟΚ έπαιξε βασικό ρόλο στον καθορισμό του τρόπου αυτού.

Ο Δ. Χαραλάμπης ακολουθεί ένα πλαίσιο ανάλυσης παρόμοιο με το Μουζέλη και εντοπίζει τα αίτια ανάπτυξης του λαϊκισμού ως τρόπου ενσωμάτωσης στο πολιτικό σύστημα λόγω της πάγιας εξωθεσμικής λειτουργίας του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα. Παρακολουθεί την εξέλιξη του πολιτικού συστήματος από το 1843 και μετά και εντοπίζει πως σε κάθε μετάβαση αυτή γίνεται πάντα με εξωθεσμικούς όρους. Όταν οι παραδοσιακοί μηχανισμοί δεν μπορούσαν να αναπαράγουν αυτήν την εξωθεσμική συναίνεση αντικαταστάθηκαν από τον λαϊκισμό.

Ο Κ. Σημίτης εντοπίζει το λαϊκισμό στην έλλειψη ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας που οφείλεται στην κυρίαρχη διαστρωματική παρουσία της οικογένειας, που είναι η μονάδα βάσης της ελληνικής κοινωνίας.

Ο Α. Πανταζόπουλος παρακολουθεί την αλληλένδετη σχέση του λαϊκισμού και του εθνικισμού στην Ελλάδα, σε αυτό το φαινόμενο που ονομάζει εθνικο-λαϊκισμός. Η σχέση αυτή έχει τις καταβολές τις στην μεταπολεμική Ελλάδα, ενώ ιδιαίτερο βάρος δίνει στη δράση και τα

λόγια του Α. Παπανδρέου από τα Ιουλιανά και μετά. Μεταπολιτευτικά δίνει ιδιαίτερη σημασία στη διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ και στο λόγο του ΠΑΣΟΚ και του Α. Παπανδρέου.

Ο Γ. Σταυρακάκης ερμηνεύει το λαϊκισμό ως την προσπάθεια των μαζών να ανακτήσουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο που είχαν στην κοινωνία. Από την άλλη πλευρά οι ελίτ που βρίσκονται στην εξουσία στην προσπάθεια να απαξιώσουν και να αποτρέψουν την προσπάθεια αυτή προσπαθούν να την υποτιμήσουν κατηγορώντας την ως λαϊκίστικη.

Ο Γ. Κατσαμπέκης προσπαθεί να παρακολουθήσει και να εξηγήσει την πορεία του ΣΥΡΙΖΑ από την ελάχιστονα αντιπολίτευση στην κυβέρνηση, έχοντας ως θεωρητικό εργαλείο τη θεωρία του Laclau.

Συμπεράσματα

Μέσα από την καταγραφή και την παρακολούθηση της πορείας της έννοιας του λαϊκισμού στην Ελλάδα μπορεί κανείς να βγάλει κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Αρχικά η έννοια του λαϊκισμού χρησιμοποιείται για να εξηγηθεί η εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ και οι αντίστοιχες επιδράσεις του στην κοινωνία. Οι Α. Ελεφάντης και Χ. Λυριτζής προσεγγίζουν το φαινόμενο της εμφάνισης του λαϊκισμού στην Ελλάδα μέσα από το πρίσμα της μελέτης και ανάλυσης του ΠΑΣΟΚ. Ο καθένας μπορεί να ξεχωρίζει διαφορετικά σημεία στα οποία αποδίδει ιδιαίτερο βάρος στην ανάλυσή του αλλά στον πυρήνα της ανάλυσής τους παραμένει το ΠΑΣΟΚ και ο Α. Παπανδρέου.

Ο πρώτος που προσπαθεί να ξεφύγει από αυτό το πλαίσιο και να το διευρύνει είναι ο Μουζέλης. Σε αυτό το σημείο ο λαϊκισμός αρχίζει σταδιακά να απομακρύνεται από την άμεση σχέση του με το ΠΑΣΟΚ. Τα χαρακτηριστικά που τα προηγούμενα χρόνια αποδίδονταν στο ΠΑΣΟΚ, αρχίζουν να αναζητούνται σε προηγούμενο χρόνο και σε άλλες ιστορικές αιτίες στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό ο Κ. Σημίτης μοιάζει να προσπαθεί να βρει ένα τρόπο το 1989 να ασκήσει εσωκομματική αντιπολίτευση δίχως όμως να προσβάλει τον ισχυρό άνδρα του ΠΑΣΟΚ, Α. Παπανδρέου. Κάθε του επιχείρημα είναι σαν να έχει στηθεί ως αντεπιχείρημα στα βασικά σημεία πάνω στα οποία άπτησε το ΠΑΣΟΚ για να ανέλθει στην εξουσία. Φτάνει στο σημείο να χρησιμοποιήσει το σχήμα προνομιούχοι-μη προνομιούχοι ως ένα σχήμα που προϋπήρχε του ΠΑΣΟΚ στην ελληνική κοινωνία.

Η διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας σε συνδυασμό με την νίκη της εκσυγχρονιστικής πτέρυγας του Κ. Σημίτη στις εσωκομματικές εκλογές, φέρνει μια περίοδο κατά την οποία υπάρχει μειωμένη ασχολία με τον λαϊκισμό. Εξάιρεση σε αυτό είναι ο Α. Πανταζόπουλος και η προσπάθεια που κάνει να ασχοληθεί με το λαϊκισμό μέσω μιας νέας προσέγγισης, του εθνικο-λαϊκισμού.

Η κρίση του 2008 ξαναφέρει το λαϊκισμό στο προσκήνιο της δημόσιας και επιστημονικής συζήτησης. Σε αυτή τη συζήτηση αντιπαρατίθενται δύο πλευρές. Η μία πλευρά συνεχίζει να ορίζει και να κατανοεί το λαϊκισμό στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο με την προηγούμενη περίοδο. Τα αίτια της κρίσης αναζητούνται και στο λαϊκισμό. Η απόσταση του χρόνου από τη δεκαετία του '80 και η τροπή που πήρε η συζήτηση για το λαϊκισμό ως γενικότερο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας εμφανίζεται πλέον ως αδιαμφισβήτητο γεγονός και δεδομένο. Από την άλλη πλευρά κάνει την εμφάνισή της μια νέα προσέγγιση, με βασικό εκπρόσωπο τον Γ. Σταυρακάκη. Αυτή η

πλευρά κρίνει πως το δικομματικό σύστημα και η ελίτ που βρισκόταν στην εξουσία χάρη σε αυτό σύστημα παραμέρισαν σταδιακά ευρεία κοινωνικά στρώματα από το προσκήνιο. Η προσπάθεια των στρωμάτων αυτών να διεκδικήσουν μια δημοκρατικότερη κοινωνία και την επαναφορά τους ως πρωταγωνιστές στην χάραξη της πολιτικής, χαρακτηρίζεται ως λαϊκισμός.

Οι περισσότεροι θεωρητικοί όταν ξεκινούν την ανάλυσή τους για το λαϊκισμό εκφράζουν το φόβο ότι υπάρχει το ενδεχόμενο το εύρος των περιπτώσεων που καλείται να ερμηνεύσει ο λαϊκισμός να τον καθιστούν έννοια κενή περιεχομένου. ότι εν τέλει καταντάει και ο ίδιος ως έννοια να είναι ένα κενό σημαίνον που ο κάθε θεωρητικός, δημοσιογράφος, πολίτης του δίνει το δικό του περιεχόμενο και ερμηνεία. Το σίγουρο είναι ότι είναι μια έννοια η οποία καλείται να επεξηγήσει συστημικές αλλαγές. Τόσο στην περίπτωση της Μεταπολίτευσης όσο και στην κρίση του 2008, και τη δεκαετία που την ακολούθησε, το πολιτικό σύστημα αναμορφώθηκε. Οι εκπρόσωποι του ήδη υπάρχοντος συστήματος χρησιμοποιούν την έννοια του λαϊκισμού για να ερμηνεύσουν, και να στηλιτεύσουν, την άνοδο των νέων πρωταγωνιστών. Είναι η κατηγορία που χρησιμοποιείται για να εκφράσει την απώλεια της λαϊκής απήχησης και υποστήριξης που είχαν στην προτεραία κατάσταση και πλέον ευνοεί κάποιον άλλο σημαίνοντα ταυτόχρονα και τη δική τους παρακμή.

Βιβλιογραφία

1. Katsabekis, G. (2016). *Radical Left Populism in Contemporary Greece: Syriza's Trajectory from Minoritarian Opposition to Power*. *Constellations*, 23, σελ. 391-403.
2. Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso.
3. Lyrantzis, Ch. (1987). "The power of populism: the Greek case". *European Journal of Political Research*, 15, σελ. 667-686.
4. Lyrantzis, Ch. (1993). *PASOK in Power: From 'Change' to Disenchantment στο Greece, 1981-89: The Populist Decade*. London: The Macmillan Press Ltd.
5. Taguieff, P. (2013). *Ο νέος εθνικολαϊκισμός*. Αθήνα: Επίκεντρο.
6. Ελεφάντης, Α. (1991). *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκόννη.
7. Ελεφάντης, Α. & Καβουριάρης Μ. (1980). *ΠΑΣΟΚ, Σοσιαλισμός ή λαϊκισμός στο ΠΑΣΟΚ & Εξουσία*. [επιμ. Π. Παπασαραντόπουλος], Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
8. Λυριντζής, Χρ. (2007). *Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος εκσυγχρονισμός στο Πολιτική στην Ελλάδα-Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*. [επιμ. Kevin Featherstone], Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.
9. Λυριντζής, Χρ. & Μ. Σπουρδαλάκης. (1993), *Περί λαϊκισμού: μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία*. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής. Επιστήμης, τχ. 1, Ιανουάριος 1993.
10. Μοσκόφ, Κ. (1985). *Λαϊκισμός ή Πρωτοπορία*; Αθήνα: Καστανιώτη.
11. Μουζέλης, Ν. (2002). *Από την Αλλαγή στον Εκσυγχρονισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
12. Μουζέλης, Ν., Λίποβατς, Θ. & Σπουρδαλάκης Μ. (1989). *Λαϊκισμός και Πολιτική*. [εισαγωγή Κ. Σημίτης], Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
13. Μουζέλης, Ν., (2005). *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα : μια αποτίμηση του "εκσυγχρονισμού"*. Αθήνα: Παπαζήση.
14. Πανταζόπουλος, Α. (2001). *Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*. Αθήνα: Πόλις.
15. Πανταζόπουλος, Α. (2011). *Λαϊκισμός και Εκσυγχρονισμός 1965-2004*. Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας.
16. Παπάς, Αν. (2015). *Στις ρίζες του Εθνολαϊκισμού: 50 + 1 κείμενα, 1975 – 2015*. Αθήνα: Επίκεντρο.
17. Παπάς, Τ. (2015). *Λαϊκισμός και Κρίση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίκαρος.

18. Παπαγαρυφάλλου, Π. (2002). *Ο Λαϊκισμός στην Ελλάδα, Εμφάνιση- Εξέλιξη - Άνθηση – Συνέπειες*. Αθήνα: ERGO
19. Σεβαστάκης, Ν. & Σταυρακάκης, Ι. (2012). *Λαϊκισμός, Αντιλαϊκισμός & Κρίση*. Αθήνα: Νεφέλη.
20. Τσιράς, Στ., (2012). *Έθνος και ΛΑ.Ο.Σ Νέα άκρα δεξιά και λαϊκισμός*. Αθήνα: Επίκεντρο.
21. Φούσκας, Β. (1995) *Λαϊκισμός & Εκσυγχρονισμός: Η εκπνοή της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*. Αθήνα : Ιδεοκίνηση.
22. Χαραλάμπης, Δ. (1989). *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*. Αθήνα: Εξάντας.